

MŰHELYTANULMÁNYOK

DISCUSSION PAPERS

MT–DP. 2005/21

**EGY FIZIOKRATA:
PAUL-PIERRE LE MERCIER DE LA RIVIÈRE**

CSATÓ KATALIN

Magyar Tudományos Akadémia
Közgazdaságtudományi Intézet

Budapest

KTI/IE Műhelytanulmányok 2005/21
Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézet

Műhelytanulmányaink célja a kutatási eredmények gyors közlése és vitára bocsátása. A sorozatban megjelent tanulmányok további publikációk anyagául szolgálhatnak.

Egy fiziokrata: Paul-Pierre Le Mercier de la Rivière

Szerző: CSATÓ Katalin, MTA Közgazdaságtudományi Intézet,
1112 Budapest, Budaörsi út 45.
E-mail: csato@econ.core.hu

ISSN 1785-377X
ISBN 963 9588 65 2

Kiadja az MTA Közgazdaságtudományi Intézet,
a Magyar Közgazdász Alapítvány pénzügyi támogatásával.
Budapest, 2005.

CSATÓ KATALIN

EGY FIZIOKRATA: PAUL-PIERRE LE MERCIER DE LA RIVIÈRE**Összefoglaló**

Le Mercier de la Rivière munkásságát a szakmai emlékezet a gazdasági írók második vonalában tartja számon, akárcsak a többi tanítványét. Neve felmerül egy-egy elmélettörténeti összefoglaló műben, de írásait nem ismerjük. Korábban ragyogó karriert futott be, gazdaságpolitikát formáló, szellemi tekintélynek számított. A fiziokrata eszmevilág nagyköveteként járta be Európát és adott tanácsokat felvilágosult uralkodóknak.

Hírnevet a Politikai társadalmak természetéről és lényegi rendjéről írt munkájával szerzett, de legalább ilyen jelentősek voltak a francia gyarmatbirodalomhoz tartozó Martinique sziget intendánsaként írt tanulmányai, rendeletei, vagy rendelettervezetei, jogszabályai. Jelentős szerepet játszott abban, hogy a francia gyarmatok megkapták a szabad kereskedelem jogát, a forradalom adóügyi programja elfogadta a fiziokrata egyetlen földadó elvét, a rabszolgaság eltörlését a francia gyarmatokon.

Egész életében töretlenül képviselte azt a meggyőződését, hogy a politikai társadalmak berendezkedésének a rendet, a természeti törvények megszabta utat kell követnie. A helyesen berendezkedett társadalomban a közjövedelemnek az egyetlen adóra, a föld tiszta jövedelmét megtestesítő földjáradékra kell épülnie. A közvetett adók a gazdaságot eltérítik attól az egyensúlyi pályától, amelyre a keresleti kínálati viszonyok állítják a szabad verseny körülményei között.

*A tanulmány Le Mercier munkásságából a Martinique-szigeten keletkezett gazdasági gondolatait, adóelméletét elemzi. Az ellenzők sorából Voltaire, Mably és Galiani nézeteit mutatja be, mint a paternalista és liberális gazdaságpolitika ütközését. A *L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques* című művéből közreadott két fejezet az adókról a Mellékletben magyarul először jelenik meg.*

Kulcsszavak: fiziokrácia, szabad kereskedelem, adórendszer, Martinique-sziget.

MT–DP. 2005/21

A FRENCH PHYSIOCRAT: PAUL-PIERRE LE MERCIER DE LA RIVIÈREBY
KATALIN CSATÓ*Abstract*

Similarly to those of other disciples, the work of Le Mercier de la Rivière has its place in scientific literature among works of second line economic writers. His name appears in works on the history of economic theory or thought but we are not familiar with his writings. In his age, he had a brilliant career and was considered a scientific authority who also helped shape economic policy. He traveled Europe as an ambassador of physiocratic theory and advised enlightened monarchs.

*His work *The Natural and Essential Order of Political Societies* brought him fame, but the studies, decrees or draft decrees and laws he wrote as the intendant of Martinique Island, a part of the French colonial empire, were at least as significant. He played a major role in securing the right of free trade for the French colonies, the tax program of the Revolution adopted this physiocratic single rent principle and several of his concepts were adopted as law, among them the abolition of slavery in the French colonies. During his entire life he firmly maintained his conviction that the systems of political societies should follow natural order, the way prescribed by natural law. In a society having a proper system, public revenue should be based on a single tax: rent, representing the net revenue of land. Indirect taxes deflect the economy from its path of equilibrium, on which it is guided by the conditions of supply and demand.*

*This study analyzes Le Mercier's thoughts on economics developed by him on Martinique Island and his tax theory. It introduces the views of his opponents Voltaire, Mably and Galiani, as a conflict between paternalistic and liberal economic policy. The two chapters on taxes published from *The Natural and Essential Order of Political Societies* appears for the first time in Hungarian in the Annex of this study.*

*Keywords: Physiocracy, free trade, taxation, Martinique Caribbean Island.
Journal of Economic Literature (JEL) code: B11*

BEVEZETÉS

A közgazdaságtan megszületése a felvilágosodás intellektuális légköréhez, a 18. századhoz és Franciaországhoz köthető. A megérthetőnek és megismerhetőnek hirdetett világképbe ekkor belerajzolódik a gazdaság is. Megjelennek a "közgazdászok" és a gazdaság természeti törvényekből levezethető működésének újragondolása elvezeti őket egy új távlatokat nyújtó gazdasági-társadalmi program megfogalmazásáig. A feudális civilizációból a polgári civilizációba való eljutás, a "*transition*" időszakában követendő gazdaságpolitikai koncepció kifejtéséig. Azt kérdezték: mit kell tenni ahhoz, hogy a gazdaság hatékonyabban működjék, hogy az emberek jobban, nagyobb biztonságban és boldogabban éljenek. A ráció, a szabadság, a piac és a verseny törvényei szerint kell cselekedni - röviden válaszuk. A hatalomra csak annyi háruljon, hogy tartsa szilárdan a gazdaságot tartó három pillért: a Tulajdont, a Szabadságot és a Biztonságot.

E "közgazdászok" átvették és elfogadták a természetjogi filozófia kereteit, amelyek között az emberről és a politikáról gondolkodni lehetséges. Mert a természetjog racionális, az egész emberi nemre érvényes, tehát egyetemes és örök. Egy olyan értékszempontú modellből építkeztek, amelyben, a „közös” dolgok, a gazdasági növekedés rendező elve egy szubjektív motívum, az ember törekvése saját létének fenntartására. Az értekek és az ösztönök felett az ész gyakorol ellenőrzést.

A politikai vezető, társadalomszervező szerep a szerződéses viszonyon alapuló központi hatalmat illeti. Feladata, hogy őrkdjék "Renden", az emberi természetből levezethető kötelességek és engedelmisség láncolatán. Az emberi életet szabályozó alaptörvények természeti törvények, Isteni akaratból erednek. Felismerésük mindenkinek megadatik, mivel az emberi értelem számára megismerhetők. E gondolati rendszerben központi kérdés a hatalomgyakorlás eredete és módja. A lehetséges államformák közül a fiziokraták a törvényes monarchia mellett érveltek, amelyben a főhatalmat az általános akaratot érvényesíteni képes uralkodó, a törvényes despota, *despote legal* gyakorolja. S lehet, hogy e formailag bizarr, tartalmát tekintve nehezen értelmezhető szóösszetétel heves vitát és elutasítást váltott ki a francia szellemi közvélemény egy részéről, Európa egyes országaiban "felvilágosult" uralkodók tettek kísérletet a felvilágosult abszolutisztikus államberendezkedésre. Évszázadokkal később a "puha diktatúra" védhetetlenül értelmetlen szóösszetétellel senki sem vitatkozott, használata legális utat kapott.

A Vincent Gournay baráti köréből alakult meg a François Quesnay nevével fémjelzett híres fiziokrata iskola az 1750-es évek vége felé. Tagjai közé tartozott Paul-Pierre Le Mercier de la Rivière, is, aki egész életében az új tan elterjesztésén és gyakorlatba való átültetésén fáradozott. Számos írása közül a

szakirodalom fő művének *L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques* (*A politikai társadalmak természetes és lényegi rendje*) címmel megjelent tanulmányát tekinti.

Martinique francia gyarmat intendánsaként Le Mercier-nek lehetősége volt arra, hogy jogszabállyá változtassa a fiziokrata elveket. Szinte teljesen ismeretlenek azonban életének e termékeny időszakában, a szigethez köthetően keletkezett írásai. Rendeletek, felszólalások, beszédek, tanulmányok, gazdaságpolitikai ajánlások, tanácsok. Későbbi műveiben visszatérő gondolatainak első megfogalmazásai. Tanúsítják, hogy az elmélettörténetben rögzült hiedelemtől eltérően Le Mercier már ekkor, az ötvenes évek második felében fiziokrata nézeteket vallott. De azt is bizonyítják, hogy számos fiziokrata tétel a francia állam gyarmati politikájának gyakorlatává vált. Ebben a folyamatban jelentős szerepet játszott Le Mercier, aki hosszú élete során töretlenül képviselte azt a meggyőződését, hogy a politikai társadalmak berendezkedésének a természeti törvények megszabta utat kell követnie. A növekedés és társadalmi jólét nem nélkülözhetik a versenyt, a szabad kereskedelmet. Bár az egyetlen földadót tartotta olyan adónemnek, amely a gazdasági fejlődést elősegíti, belátta, hogy a bizonyos közvetett adónemek az államkincstár bevételeiből nem eshetnek ki. A fiziokrata körforgáselmélet híveként a fogyasztás fellendítését jelölte meg, mint olyant, amelynél fogva a dekonjunktúra átfordítható konjunktúrába. "Mesterséges" pénz forgalomba bocsátásával akarta a belső keresletet erősíteni, az árak alakulását pedig a liberalizált kereskedelemre és a piaci szereplők versengésére bízta.

Le Mercier elméleti felkészültségét a gyakorlatban is alkalmazta. Alkotmánytervezettől, törvényeken át adórendeletekig, kereskedelmi egyezményekig számos formában valósággá váltotta a fiziokraták gazdaságpolitikáját. A monarchia gyarmati politikájában hosszú habozás után ugyan, korlátozott szabad kereskedelmet adott gyarmatainak. A francia forradalom idején a Konvent 1794. február 4-én eltörölte a rabszolgaságot és adópolitikájában bevezette az egyetlen földadó elvét.

Mercier munkásságát a szakmai emlékezet a gazdasági írók második vonalában tartja számon, akárcsak a többi tanítványét. Neve felmerül egy-egy elmélettörténeti összefoglaló műben, de írásait nem ismerjük. Gyakorlatilag el sem érhetők. Éppen ezért arra vállalkoztam, hogy Martinique szigetén keletkezett, ismeretlenül maradt műveivel megismertessem a szakmai közönséggel és érzékeltessem a korabeli viták lényegét. Fő művéből az adókról írt fejtegetéseit magyarul is közreadom.

ÉLETÉRŐL, MUNKÁIRÓL

Paul-Pierre Le Mercier de la Rivière, Baron de Saint-Médard életéről a szakirodalomban csak néhány sort olvashatunk.¹ 1719. március 10-én született Saumur-ban, egy Angers és Tours között fekvő bájos kis városban a Loire mentén, jómódú nemesi családban. Akárcsak Quesnay és számos tanítványa Le Mercier is hosszú életet élt. 82 éves korában halt meg Lyon közelében, Grignyben, 1801-ban.

Pályáját ügyvédként kezdte a párizsi Parlamentben, majd 1747-ben tanácsosi hivatalt vásárolt. A gazdasági kérdések iránti érdeklődése vitte Gournay köréhez, amelyhez François Quesnay és Mirabeau is tartozott, s őt is, mint sok más fiziokratát, Madame de Pompadour segítette pályáján. Barátai, ismerősei a legnagyobb elismeréssel és lelkesedéssel szóltak róla. Szellemes és jellemes embernek tartották. "A Kamarákban és a parlamenti ülésen zárkózott, megvesztegethetetlen és szigorú. A természet jó lélekkel, kiváló elmével, egyszerű és szelíd erkölccsel ruházta fel." – lelkesedett érte Diderot.² "Fenelon úr hozsannákat zengett róla, írta d'Estaing herceg 1764 felé,...aki maga is, csodálattal hallgatta."³ Quesnay zseniként emlegette, s nem talált „nála méltóbb embert a pénzügyek irányítására.”⁴

¹ Kivétel Louis Philippe May két, forrásanyagban igen gazdag tanulmánya. *Le mercier de la riviere (1719-1801) aux origines de la science économique*, (Le Mercier de la Riviere (1719-1801) a közgazdaságtudomány eredeteiről), 1975, CNRS, Paris és *Le Mercier de la Riviere (1719-1801) Mémoires et textes inédits sur le gouvernement économique des Antilles Avec un commentaire et des notes de L. Ph. May* (Emlékiratok és kiadatlan szövegek az Antillák gazdasági kormányzásáról. L. Ph. May megjegyzéseivel és jegyzeteivel), 1978, CNRS, Marseille. Ezek a művek azonban gyakorlatilag elérhetetlenek, következésképpen eredményei az általános ismeretanyagba nem épültek be. Tanulmányomban May e két könyvére támaszkodom.

² May: In: *Le mercier de la riviere* ...I. m. p. 16.

³ May: In: *Le mercier de la riviere* ...I. m. p. 17. Fenelon a sziget kormányzója volt.

⁴ Idézi Edgard Depitre Mme de Pompadour komornájának Mme du Hausset-nek naplójából, a francia társadalmi reformátorok és közgazdászok sorozatban kiadott Le Mercier művéhez írt előszavában. *Le Mercier de la Riviere: L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques (A politikai társadalmak természetes és lényegi rendjéről)*. 1767. Publié avec la notice par. Edgard Depitre professeur agrégé à la faculté de droit de l'université de Lille. 1910. Collection des économistes et des réformateurs sociaux de la France. Librairie Paul Geuthner

1759-től Mercier intendáns a franciák fennhatósága alá tartozó szigetek egyikén, a gyönyörű Martinique-on.⁵ E kis sziget minden adottsága a fiziokrata eszmevilágot erősítette. Az ültetvényes gazdálkodás a mezőgazdaság kiemelt szerepét, termékeikkel való kereskedelem e tevékenység szabad gyakorlását, az értékesítési nehézségek pedig az árak- a jövedelmek- a fogyasztás összefüggésének és a gazdasági körforgás folyamatosságának fontosságát. Azaz a természeti rend elvei szerinti gazdálkodás szükségességét.

A sziget fő növényi terméke a cukornád, feldolgozott formájában pedig a cukor volt, amelyet az akkori legmodernebb felszerelésekkel állítottak elő. "A cukornádat állati vagy vízi erővel széllel hajtott, néha kézi erővel működtetett hengerekkel zúzzák össze, sőt, például Japánban, hengerek nélkül pusztá kézzel. A növény leve gondosan végzett, bonyolult kezelésen, előkészítésen megy keresztül, majd hosszan főzik rézüstökben. Agyagformákban kristályos alakot nyerve úgynevezett *moscoude*, nyerscukor lesz belőle, vagy pedig fehérföldön átszűrve, *cassonade*, egyszer finomított cukor. A továbbiak folyamán az alkoholt nem számítva tíz különböző cikket lehetett belőle gyártani."⁶ - írja Braudel. A nádtermesztés is és a cukorgyártás is tőke-igényes tevékenységek voltak, így tudatosítják Mercier-ben az "előlegek" a "les avances" termelés-előrevívó szerepét.

A gyarmat termékeivel való kereskedést Franciaország nem engedte át idegeneknek. Martinique szállította az új asztali luxuscikket és cserébe az Anyaország ellátta élelemmel és iparcikkal. A franciáknál a „sziget-mítosz” olyan elevenen élt, hogy amikor a hétéves háborút (1756-1762) lezáró párizsi békében az angoloktól visszakapták Voltaire így kiáltott: "Mit ér az a néhány hektárnyi kanadai hó a visszanyert cukorszigetekhez képest?"⁷ Az észak-amerikai területeknél értékesebbnek tartották a karib-tengeri szigeteket és észre sem vették, hogy időközben Anglia lett a legnagyobb tengeri hatalom.

⁵ Az Atlanti-Óceán és a Karib tenger között húzódó Antillák szigetcsoport tagja, amely délre Dél-Amerika, északon a Dominikai Köztársaság partvonalához esik közel. A hagyomány szerint Kolumbusz fedezte fel 1502 június 12-én. A sziget ősi nevének jelentése "virágokkal borított". Az első francia telepések 1635-ban szálltak partra és rendkívül erőszakosan léptek fel az őslakossággal, az aravakkal és a karaibokkal szemben. Meghonosították a cukornádtermesztését, amely a sziget gazdasági sikerének forrása lesz. A Saint-Pierre néven alapított város hamarosan az Antillák legszebb városa, amelyet kis Párizsnak vagy a trópusok Velencéjének is nevezik. A franciák és angolok egymást váltva vették birtokukba, mígnem 1816-ban végleg a francia közigazgatáshoz került. 1946-tól státusza: Franciaország tengerentúli megyéje. A sziget történetéhez tartozik, hogy ott született Napóleon felesége, Josephine császárné.

⁶ Fernand Braudel: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV-XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái. 1985. Budapest, Gondolat, 230. o.

⁷ Tóth Ferenc: Beszélgetés a 18. századról Jean Béranger professzorral. Aetas, 1994. 4. sz. 161. o.

1759-ben a szigeten a gazdasági élet pangott. A Kincstár kasszája kiürült. Nem volt pénz a közfeladatok finanszírozására: a flottaállomány javítására és élelmiszerartalékok képzésére. A tengerentúlról érkezett áruk eladatlanul álltak a kikötőkben. Le Mercier „mesterséges” úton akart vásárlóerőt teremteni és ezzel a gazdasági vérkeringést beindítani és fenntartani. Elhatározta, hogy pénzt teremtsen.⁸ Az Állam pénzjellegű pénzt, papírpénzt bocsát forgalomba, hétköznapi használatra, egyfajta (havi fél százalékkal) kamatozó, fix (hat hónapos) lejáratú kincstárjegy formájában. E fémpénzzel teljes értékű jogokkal bíró, kötelező elfogadással felruházott papír-pénz forgalomba azáltal kerül, hogy az Állam munkabért fizet vele a sérült hajórészek kijavításán dolgozó munkásoknak. A munkások bérükből élelmiszereket vásárolnak és ezáltal, azokon a pontokon, amelyeken jövedelmüket elköltik jövedelmek keletkeznek, a következő évi termelés potenciális forrásai. A teremtett pénzzel tehát a vásárlóközönséget lehet megsokszorozni. A pénz "eszköz révén az élelmiszerek és más cikkek szélesebb körben kerülnek elosztásra, a forgás élénkebb, a gyarmati termékek ára kevésbé változik, mindenki számára egyformán előnyös, aki a földhöz, a kereskedelemhez és a versenyhez kötődik."⁹ - írta. A rendeletet azonban nem lépett életbe. Le Mercier ekkor maga próbált "kis bank"-ként működni, 2 millió livre kölcsönt vett fel vagyona terhére és magára vállalva fedezte az államot terhelő kiadásokat. Az állam azonban nem ismerte el adósságát és Le Mercier a kamatok fizetésébe tönkrement. Sok-sok évvel később majd visszakapta költségeinek egy részét, ami akkori anyagi gondjain segített.

1760-ban királyi leirat rendelkezett arról, francia mintára, a helyi ültetvényes arisztokráciából és a kereskedőkből egy közös Kamarát kell létrehozni. (*La Chambre mi-partie d'agriculture et de commerce* (A mezőgazdasági és kereskedelmi Kamara) Mercier megnyitó beszédében¹⁰ a javak körforgásának fiziokrata alaptételét gyakorlati oldalról mutatta be. Levezette, hogyan függ össze, épül egymásra a termelés, a fogyasztás és a jövedelem, s ebben a láncolatban, a javak áramoltatásában milyen szerepet kap a kereskedelem.

"Franciaországban a pálinka kereskedelem összeomlását szükségszerűen követi a szőlősgazda tönkremenetele, minthogy a jelentős francia tartományokban úgy gondolom, hogy értékvesztés fog bekövetkezni, az Állam népessége csökkenni fog, a búza, a len, a vászonfogyasztás követi a népesség csökkenését, a kisebb létszám kedvezőtlen a gazdálkodóknak, Franciaország mezőgazdasága is arányosan összeszűkül, az egyes emberek és a Király jövedelme is csökken

⁸ Le Mercier: *Ordonnance du 3 septembre 1759*. In: May: *Mémoires et textes inédits...* I.m. pp. 87-90. A rendelet nem lépett életbe.

⁹ Le Mercier: *Ordonnance du 3 septembre 1759*. In: May: *Mémoires et textes inédits...* I.m. p. 90.

¹⁰ Le Mercier: *Discours d'ouverture de la Chambre mi-partie d'agriculture et de commerce*. (A mezőgazdasági és kereskedelmi Kamara, megnyitó) 1760. juin 4. In: May: *Mémoires et textes inédits...* I.m. pp. 91-101.

ezzel a folyamattal arányosan; látom továbbá, hogy az országban a luxus és fényűző manufaktúrák visszaesnek a piac átalakulása következtében, a tisztán élvezeti és kényelmi cikkeket kevésbé keresik majd, ebből következően kevesebb ember érdeklődését kelti fel a Gyarmatokról származó termékek fogyasztása, kisebb készlet lesz előállításukra, ebből következően csökkennie kell e termékek exportjának és Franciaországból a gyarmatokra érkező termékek importjának, és lám arra kényszerülnek, hogy drágán vásárolják meg azokat a termékeket, amelyekre szükségük van és olcsón adják el cukrukat, kávéjukat, gyapotúkat, indigójukat annak következtében, hogy a francia áruk versenye csökken.”¹¹ Le Mercier mindig fontosnak tartja, hogy hangsúlyozza, hogy a termelés – fogyasztás láncolatába az Anyaország is hozzátartozik és számára is előnyös, ha a gyarmatok gazdagsága gyarapszik. Mert egymás termékei számára kölcsönösen felvevő piacok.¹² De Le Mercier még tovább ment, azt is kimerte mondani, hogy Franciaország számára is haszonnal járna ha gyarmatainak a szabad kereskedelem lehetőségét megadja.

Le Mercier megkülönböztette az egyéni és az általános érdeket rövid és hosszú távon is. A gazdálkodók és a kereskedők pillanatnyi, külön érdekét elválasztotta magának a tevékenységnek, tehát a gazdálkodásnak és kereskedelemnek hosszú távú érdekétől. A vásárlás pillanatában az eladó és a vevő érdeke éppen ellentétes, mondta, hiszen az eladó minél magasabb árat szeretne elérni, a vevő ellenben a lehető legalacsonyabbat. Hosszú távon azonban rövid távon érvényesített érdekük saját maguk ellen fordul. A magas eladási árral ugyanis az eladó maga szűkíti termékeinek jövőbeni piacát, az alacsony vételi árral viszont a vevő szűkíti le a jövő kínálatát. E dilemmát a verseny oldja meg, mondja Le Mercier, hosszú távon "csak az eladók és a vásárlók éles versengése zárhatja le e folyamatot; versenyben jöhet létre a szükséges egyensúly az eladási és vételi árak között.”¹³ A verseny akkor eredményes igazán, írta, ha az eladók oldalán kínálati bőség alakul ki. Mintha azt mondta volna, hogy a "vevők piaca" uralkodjék, ahogy ez egy keresletkorlátos gazdasághoz illik.

Le Mercier-nél az eladó, kereskedő és nem termelő-eladó, akár az exportot, akár az importot vesszük. Nála ennél fogva a kereskedelem "felelős" az árak alakulásáért. Itt is az eladási és vételi árak közötti ellentmondásra mutat rá, arra, hogy a nyereség-orientált kereskedelem magas eladási árai szűkítik a piacot, viszonylag kisebb lesz, mint alacsonyabb árak mellett, az alacsony felvásárlási

¹¹ Le Mercier: *Discours d'ouverture...*I. m. In: May: *Mémoires et textes inédits...*I.m. pp. 94-95.

¹² 1752-ben, 1753-ban, 1754-ben és 1755-ben évente Franciaország exportált Martinique-ra a szigetek pénzében kifejezve 24 millió értékben és importált 26 millió értékben termékeket Le Mercier adatai szerint. Le Mercier: *Mémoire sur la Martinique.(Emlékirat Martinique-ről)* In: May: *Mémoires et textes inédits...*I.m. p. 114.

¹³ Le Mercier: *Discours d'ouverture de la Chambre mi-partie d'agriculture et de commerce.* 1740. június 4. p. In: May: *Mémoires et textes inédits...*I.m. p. 98.

árak viszont a termelést vetik vissza relatíve jobban, mint amekkora magasabb árak mellett lehetett volna. A két ár közelítésére egyfajta lehetőséget a kereskedelmi nyereség mérséklésében látott, elsősorban a kockázati tényezők kiváltása révén, közöttük a befektetett tőke bizonytalan visszatérülésének biztonságosabbá válásában.

Le Mercier 1762 nyarán súlyos betegen visszatér Franciaországba. Choiseul¹⁴ külügyminiszter felkérésére azonban rövidesen hozzá lát és ír egy tanulmányát Martinique gazdasági helyzetéről. *Mémoire sur la Martinique*¹⁵ (*Emlékirat Martinique-ről*) viszonylag terjedelmes munkájában négy fő kérdéskört vizsgál: 1. a gazdasági helyzetet 2. a potenciálisan elérhető maximális növekedéshez szükséges feltételeket 3. e növekedés eszközeit 4. mekkora haszonnal számolhat Franciaország.

Martinique gazdasági mutatói kedvezőtlenül alakultak. Már az angol megszállás előtti időkben a cukortermelés visszaesett 25%-kal és a cukorültetvények helyébe nem létesültek gyapot, kávé és a kakaó ültetvények. Ezáltal a földterület mintegy egy harmad része műveletlenül maradt. A cukortermelés visszaesésének okait Mercier a következőkben látta: az örökösödések folytán a gazdaságok egyre kisebbek lettek, nem állt rendelkezésre elegendő rabszolgamunkaerő és ára egyre emelkedett, a francia iparcikkek és élelmiszerek megdrágultak, s végül a kereslet "aránytalanul" alakult, a mezőgazdasági termékek kínálatához képest, vagyis "elégtelen" volt.

Milyen jelekből vesszük észre, hogy növekszik a gazdaság? – tette fel a kérdést Mercier. Ha egyre nagyobb területet vonnak művelésbe, ha a lakosság száma növekszik, és vannak egymással versenyző szereplők. Az összefüggés jellegzetesen fiziokrata logika. A nagyobb mezőgazdasági termékmennyiségből több élelmiszer jut a lakosságnak, életkörülményeik javulnak és számbelileg gyarapodnak. A verseny letöri az árakat, a viszonylag alacsonyabb árak viszont pozitívan hatnak a keresletre. A sziget esetében: a hajóépítésre alkalmas fát, szarvasmarhát, lovakat, szárnyasokat, birkákat, a hajózásához szükséges vásznat, az angol kereskedők olcsóbban szállítják, mint a franciák, ugyanakkor jelentős felvevőpiacai a cukormasszának és a rumnak. Az olcsó angol élelmiszerek révén a szigetlakók létfenntartási kiadásai csökkenhetnek és ezzel perspektivikusan az ültetvények olcsóbban juthatnak munkaerőhöz, mivel a

¹⁴ Étienne-François, duc de Choiseul, (1719. június 28 - 1785. május 8.). XV. Lajostól 1758-ban örökös hercegi címet kapott. Követ, külügyi államtitkár, miniszter és más fontos kormányzati tisztségeket töltött be. Pályáján Madame de Pompadour segítette. Idővel azonban kegyvesztett lett, száműzték és szegényen halt meg. Nevéhez fűződik a hétéves háború lezárásaként megkötött párizsi béke.

¹⁵ Az angol-francia gyarmati háborút lezáró párizsi békekötés előkészítő anyagának készült 1762 szeptember 8-i keltezéssel a már említett *Mémoire sur la Martinique* című tanulmány. A béke megállapodásban a franciák az angoloktól visszakapták Martinique és Guadeloupe szigeteket és cserébe lemondtak Kanadáról.

szigetlakók viszonylag olcsóbb munkaerők lesznek, mint az Afrikából behajózott négerek.¹⁶ Az angol árúk importja a kereskedelmi mérleg egyensúlyát nem borítja fel, mivel az angol szállítók megvásárolják a gyarmat termékeit.

De hogyan érhetjük el, hogy prosperáljon a gazdaság? A termelés költségeinek tényleges vagy relatív csökkentésével és ezen a bázison kialakuló kínálati és a keresleti egyensúllyal. Le Le Mercier elvégzett egy üzemi költségelemzést, logikusan végigvette egy ültetvényes gazdaság költségeit. A költségekről ítéletet a hozamhoz viszonyítva mondott. Az ültevényes gazdálkodás nagyobb számba vett kiadásai: a rabszolgák beszerzése, ellátásuk élelemmel és ruházattal, az épületek karbantartása és hordók gyártása a cukor tárolására. Pontról pontra végignéze az egyes tételeket Le Mercier arra a következtetésre jutott, hogy e kiadások csak szabad kereskedelem esetén mérséklődhetnek. Ha a szigetlakók az angoloktól szerezhetnék be a két alapvető árucikket: a tőkehalat és a hordók alapanyagát, a fát. Ennek fejében Martinique szállíthatna cukormassza-pálinkát és a kereskedelmi mérleg egyensúlya sem borulna fel. A költségmegtakarítás a gazdaság valamennyi szereplője számára előnyös lehetne, mert következményei végiggyűrűznének az egész gazdaságon. Először a cukorültetvényesek fogják élvezni, majd a gyapot, a kakaó és kávé ültetvényesek következnek és végül az egész gazdaság megérzi jótékony hatását, - írja. A gazdasági folyamatok komplex szemléletének jellegzetes fiziokrata vonása.

Tanulmányának befejező részében Le Mercier határozottan szembefordult bizonyos merkantilista elvekkel. "Azt akarni, hogy a más népekkel folytatott kereskedelem mindig aktív legyen és sohasem pozitív ez egy olyan rossz és veszélyes rendszer, amely előbb vagy utóbb arra késztett másokat, hogy megtanulják hogyan távolodjanak el tőlünk." - írja. "Mihelyst észrevevessük, hogy árucikkeink túl drágák a gyarmatokon, azon kell lennünk, hogy felderítsük e drágaság gyökereit és drasztikusan el kell távolítanunk azokat. Hasonlóképpen, ha azt látjuk, hogy a külföldiek képesek kitermelni olyan, számukra alapvetően fontos árucikkeket, amelyeket sem szállítani sem kínálni nem tudunk, habozás nélkül lehetővé kell tenni, hogy ezeket kitermelhessék és arra kell gondolni, hogy ami közvetlenül előnyös gyarmataink számára, az mindig és szükségszerűen előnyös közvetve kereskedelmünk számára."¹⁷

1763-ban Le Mercier visszatért Martinique-ra. Betegségéből még fel sem gyógyult, amikor Choiseul ráveszi, hogy fogadja el intendánsi kinevezését. Choiseul ugyanis dél-amerikai távolabbi terveihez nyugodt gyarmati háttért akart biztosítani megbízható, „felvilágosult” szellemű emberekkel. Ennek a

¹⁶ 1754-ben Martinique-on fehér ember 11 922 fő, fekete, szabad vagy rabszolga 80 000 fő volt. Le Mercier: *Mémoire sur la Martinique*. In: May: *Mémoires et textes inédits...*I.m. p. 114.

¹⁷ Le Mercier: *Mémoire sur Martinique...*I.m. In: May: *Mémoires et textes inédits...*I.m. p. 147.

programnak keretében küldte Bougainville¹⁸-t a Falkland szigetekre. Vagy nevezte ki kormányzónak Turgot bátyját is, a botanikával foglalkozó Charles-Étienne-Francois Turgot-t, Sousmont márkiját (1721- 1789) Guyane-szigetére. Kormányzósága alatt azonban szörnyű katasztrófa történt. Amikor évekkel később Turgot miniszterelnök lett ellenfelei felelevenítették és ellene fordították a tragikus eseményeket.¹⁹

1763-ban XV. Lajos gyakorolta az adókivetés jogát és a párizsi békében visszakapott gyarmatára az év áprilisában, majd júliusban tekintélyes összegű adót vetett ki. A "kvóta-rendszer" elve szerint a sziget elöljárói határozták meg, hogy milyen formában és kitől szedik be a megkívánt összeget (a 700 000 livre-t). A Király csak azt írta elő, hogy a fizetés azonnal és alacsony költséggel történjék. A rendelet arra is kitért, hogy a kiviteli és behozatali vámok közül valamelyiket meg lehet szüntetni.

Le Mercier az adózás rendjének kidolgozásába aktívan bekapcsolódott, hiszen gazdaságpolitikai elképzeléseihez szervesen hozzátartozott egy új adópolitikai koncepció. Minthogy a politikai rendet a gazdasági rendből vezette le a politikai intézmények és a gazdasági funkciók között összetartó kapocsnak az adózást tekintette. Több írásában hivatalos papírra vetette az általa célravezetőnek tartott adóztatás fő szempontjait és elveit. Végiggondolta az adó formáját, módját, összegét, ezekre később fogok rátérni.

A szigeten töltött hónapjai alatt Le Mercier erősíteni próbálta az állami befolyást és ezzel helyi érdekeket sértett. A rendőrség régi állományának leváltása és az

¹⁸ Louis Antoine de Bougainville (1729. november 11 - 1811. augusztus 31.) Híre matematikus, aki később tengerészeti pályára lépett, nevéhez fűződött számos sziget felfedezése, és ő volt az első francia, aki körülhajózta a földet.

¹⁹ Guyane őslakossága nem volt hajlandó arra, hogy dolgozzon az ültetvényeken. Choiseul ezért egy betelepítési-programot dolgozott ki. Minthogy a fekete rabszolgák behurcolását embertelennek tartotta, de Franciaország elnéptelenedésétől is tartott, ezért a szakértők azt tanácsolták, hogy a német lakosság köréből toborozzanak bevándorlókat. Choiseul azt ígérte, hogy földet, lakást és ellátást kapnak, leszármazottaik pedig további területeket. 14 000 ember indult útnak. Fogadásuk azonban szakszerűtlen és gondatlan volt. Érkezésük olyan időpontra esett, amikor szakadatlanul esett és nem tudták őket fedett helységekből elhelyezni. Elegendő élelemmel sem tudták ellátni őket, mivel az Európából küldött élelmiszerszállítmányok útközben megromlottak. A legyengült emberek mindenféle fertőző betegséget kaptak és az év végére csaknem a felük elpusztult. A francia kormány semmit sem tudva a történetekről a kivándorlást nem állította le és az emberek egyre csak érkeztek a biztos halálba. A sziget intendánsa elvette értékeiket és egy kopár szigetre az "Ils de Salut"-re küldte őket, ahol semmi sem teremt meg és éhenhaltak. 1767 végére 9000 ember halt meg ily módon. Turgot jelentette ugyan a szörnyű helyzetet, de megkésve. Choiseul elrendelte az azonnali vizsgálatot, a sziget intendánsa börtönbe került, vagyont elkobozták, de Turgot-ra is árnyék vetült. A történetet megírja Carol Blumm: *Les frères Turgot et l'affaire de Guyane. (A Turgot testvérek és a Guyane ügy.) Turgot (1727-1781), Notre contemporaine? Économie, administration et gouvernement au Siecle des Lumieres. (Kortársunk? Gazdaság, adminisztráció és kormányzat a felvilágosodás századában.)* 2003. Caen Konferencia előadás.

anyaországból érkezett szakemberekkel való felváltása ellen a helyi ültetvényes-arisztokrácia lázadt fel. Az állami alapítású, de egyházi kezelésben lévő kórházak állami ellenőrzés alá vonása ellen pedig az egyház tiltakozott. A munkерő-hiánnyal küszködő ültetvényesek számára pedig engedélyezte, mintegy ezer néger munkás "szabálytalan" beszerzését. Az igazi probléma azonban az volt, hogy Párizsban a „közgazdászok” befolyása meggyengült. Bertin már nem volt főellenőr és a fiziokraták patrónusa a súlyosan beteg Madame de Pompadour elhunyt 1764-ben.

Le Mercier úgy ítélte meg, hogy nem tudja elvégezni feladatát a kialakult ellenséges légkörben és felmentését kérte intendánsi megbízatása alól. Kérelme és a felmentő levél szinte keresztezték egymást a tengeren és Le Mercier 1764 május 8-án ismét, vagy még mindig, betegen elhagyta Martinique-ot. Párizsba kegyvesztetten, de tiszta kezekkel érkezett, írta Diderot.²⁰ Le Mercier egy hosszabb lélegzetű írásban, a *Mémoire Justificatif*²¹ (*Tisztázó emlékirat*) munkájában válaszolt és tisztázta magát a vádak alól. A kéziratban terjesztett mű nagy sikert aratott. Le Mercier meggyőzően bizonyította benne, hogy a gyarmatok a francia tartományokkal egyenlő rangú területek és azokkal egyenlő módon is kell kezelni azokat. Írása kapcsolódott ahhoz a vitához, amelyet a szabad kereskedelem hirdetői és ellenfelei között azokban az időkben zajlott. Álláspontja aktualizált értelmezésének tekinthető, hogy Guyane később megkapta a külföldiekkel való kereskedelem jogát.

1765-ben csatlakozott François Quesnay baráti köréhez és azonnal bekapcsolódott a szellemi vitákba. Az 1763-ban indított *La Gazette du Commerce* (*Kereskedelmi újság*), majd az 1765-ben fiziokraták hivatalos orgánumaként elindult *Journal d'agriculture, du commerce et des finances*-ban (*Mezőgazdasági, kereskedelmi és pénzügyi újság*) publikált M.G. néven. 1765-ben a szabad kereskedelem védelmében írta művét "*Réflexions d'un citoyen relativement à l'admission des Etrangers à la concurrence dans le fret pour l'exportation des grains*" (*Egy polgár töprengései az idegenek bevonásával folytatott tengeri versengésbe a gabonakereskedelmért*). Válaszolt a fiziokratákat ért bírálatokra, Mallet-Dupan heves támadására, *Lettre sur les Economistes* címen, amely 1775-ben jelent meg a *Nouvelles Éphemerides* újságban.

²⁰ May: In: Le mercier de la riviere ...I. m. p. 55.

²¹ Le Mercier: *Le Mémoire Justificatif*. May: In: le mercier...I.m. p. 56. Kézirat. Nemzeti Könyvtár, Párizs.

1767-ben *L'ordre naturel et essentiel des sociétés économiques*²² (*A politikai társadalmak természeti és lényegi rendje*) címmel megjelent könyve hozta meg számára a sikert. Elismerést és elutasítást egyszerre kapott. Du Pont "elegánsan logikus és kitűnően összefogott" műnek nevezte. Diderot annyira lelkesedett, hogy többre becsülte Montesquieu művénél. A korabeli francia irodalmi szemle, *Le Journal des Savants* (*A tudósok lapja*) decemberi számában egy ismertetést közölt róla. A szerző kiemelte, hogy Le Mercier elmélyült elméleti ismereteket nehéz kormányzati megbízatása során szerzett tapasztalataival hitelesítette. A párizsi orosz nagykövet Dimitrij Galitzine (oroszosan Golitsyne)²³ herceg is felfigyelt művére és miután Diderot megerősítette ebben, Le Mercier-t javasolta II. Katalin cárnő törvényhozó bizottságába. Le Mercier szédületes karrier előtt állt, megtörténhetett volna, hogy egy hatalmas birodalom minisztereként bevezeti a társadalmak természeti rendjét. A fiziokraták legalábbis ezt remélték.

A találkozás azonban rosszul sikerült. A történeteket Daire leírásában ismeri a szakirodalom.²⁴ Le Mercier feleségével és barátnőjével²⁵ együtt indult el a hosszú útra, ezért lassabban haladt és a szentpétervári fogadást lekészte. A cárnővel már csak Moszkvában találkozott, aki az audiencián e szavakkal fordult feléje: "Uram, megmondaná nekem, milyen módszerrel lehet egy államot jól kormányozni? Fenség, egyetlen jó módszer létezik, az igazságosság, azaz fent kell tartani a rendet és be kell tartatni a törvényeket. - De egy birodalom törvényeihez mi szolgáltatja az alapot? - Csakis a dolgok és az emberek természete, Fenség. - De ha törvényt akarunk adni a népnek, milyen szabályok szerint járunk el a leghelyesebben? A törvény adás, vagy készítés feladatát, Fenség, Isten nem bízta senkire. Mert ki az ember, hogy azt képzei, hogy törvényeket írhat elő olyanok számára, akiket nem vagy rosszul ismer! Miféle jog bátorítja arra, hogy törvényt hozzon az emberekre, amikor ezt a jogot Isten magánál tartja? - Hogyan foglalná össze akkor a kormányzás tudományát? – Alaposan meg kell tanulni, fel kell ismerni és kinyilvánítani azokat a

²² Le Mercier de La Riviere: *L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*, (*A politikai társadalmak természetes és lényegi rendjéről*), 1767, Londres et Paris, két kötetben. 1768-ban Dupont de Nemours két kiadásban jelentette meg. Eugène Daire, *Physiocrates*, (*Fiziokraták*) 1846, Paris, Librairie de Guillaumin, gyűjteményes kötetében részleteket közölt belőle. Reprint kiadása 1910-ben, a már említett kiadásban. (Olvasható az interneten). 2001-ben újabb reprint kiadás jelent meg a Philosophie - Corpus des œuvres de philosophie en langue française sorozatban.

²³ Galitzine herceg a fiziokraták hívei közé tartozott és maga is írt egy művet *De l'esprit des Economistes* (*A közgazdászok szelleméről*) címmel, amely 1796-ban jelent meg. Kautz hívja fel erre a figyelmet. Kautz Gyula: *A Nemzetgazdaságtan és irodalmának történeti fejlődése*. Az 1860-ban megjelent német kiadás magyar nyelvű fordítása. 2004. Budapest. Aula. 273. o.

²⁴ Eugène Daire: *Physiocrates*...I.m. Daire felidézi Thiébault *Souvenirs de Berlin*-ben megjelent beszámolóját.

²⁵ Marie-Anne Esteve, egy toulouse-i bankár Baurans felesége volt, aki azért utazott Oroszországba, hogy mint fiatal énekesnő karriert csináljon. Mercier felesége halála után feleségül vette.

törvényeket, amelyeket Isten oly világosan az emberi szervezetbe vésett, amikor életet adott neki. Ennél messzebbre merészkedni nagy hiba és destruktív vállalkozás lenne." Ekkor a cárnő elköszönt. "Uram, örömmel hallgattam Önt, jó napot." Később Voltaire-nak írt levelében II. Katalin gúnyosan megjegyezte: Le Mercier talán "azt gondolta, hogy négykézláb járunk, s hogy neki kell minket két lábra állítania."²⁶

Le Mercier-t oroszországi útján jelentős anyagi veszteség is érte. "Riviere az orosz törvénykezési rendszer átformálására készült, ezért mindjárt három házat is bérelt a belügyi, az igazságügyi és a pénzügyek intézésére." - írta rosszmájúan J.-B. Say. Oroszországból Le Mercier Berlinbe ment, ahol II. Henrik porosz herceggel folytatott eszmecseréi a legális despotizmusról nyomot hagytak a herceg 768-ra datált második politikai testamentumában.

XV. Lajos életének utolsó éveiben átfogó reformokra szánta el magát, így került sor az ún. Maupeou-államcsínyre. A Király 1771-ben menesztette Choiseult, felszámolta a lázongó parlamenteket és egy triumvirátus kezébe adta az elgondolt változtatások bevezetését.²⁷ Egy diktatórikus adminisztratív monarchia kezdett körvonalazódni, amely nem volt népszerű. Le Mercier is elutasította anyagi nehézségei ellenére, hogy részt vegyen az új parlament munkájában. Úgy határozott, hogy elutazik külföldre.

Svédországba ment, ahol III. Gusztáv király trónra lépése 1771-ben "jeladásnak bizonyult az arisztokrácia számára, hogy ismét egy abszolutisztikus formula mögé sorakozzon fel: a gárda segítségével és a bürokrácia hallgatólagos jóváhagyásával zökkenőmentesen végrehajtottak egy királyi államcsínyt."²⁸ Az új uralkodó azonban párizsi tartózkodása alatt jó kapcsolatba került a "filozófusokkal és "közgazdászokkal" „felvilágosult” nézeteket vallott. Jogosnak tartotta a polgárság követelését, hogy tehetsége és ambíciója előtt szabad utat kapjon, ehhez azonban az oktatási rendszeren is változtatni kellett. III. Gusztáv felkérte Le Mercier-t, hogy készítsen egy tervezetet arról, hogyan lehetne a közrendűek, az alsóbb néposztályok előbbre jutási lehetőségeit elősegíteni. Le Mercier e munkájában is kifejtette, hogy mindenki számára lehetővé kell tenni, hogy a természeti törvényeket megismerve azokat kövesse.²⁹

²⁶ E. Daire: *Physiocrates...*I.m. pp. 432-433.

²⁷ 1771-1774-es éveket szokás a triumvirátus időszakának nevezni. Maupeau kancellár, Aiguillon külügyminiszter és Terry pénzügyminiszter komoly reformokat hoztak. Sikertelenül mérsékelni az államadósságot, hozzákezdtek a földbirtokok felméréséhez, megszüntették bírósági hivatalok megvásárolhatóságát, ingyenessé tették az igazságszolgáltatást.

²⁸ Perry Anderson: *Az abszolutista állam*. 1989. Budapest. Gondolat, 245. o.

²⁹ Le Mercier: "De l'instruction publique; ou considerations morales et politiques sur la nécessité, la nature et la source de cette instruction" Ouvrage demandé pour le Roi de Suede (A közoktatásról avagy, morális és politikai észrevételek ezen oktatás szükségességéről, természetéről és forrásáról. A Svéd Király megrendelésére) 1775. Stockholm, Paris. Gallica, Internet.

Utazásaiból visszatérve Le Mercier egy időre elvállalta a francia határhoz közel eső Bouillon³⁰ szuverén hercegség földbirtokainak igazgatását és a herceg felhasználta tanácsait hatalmas normandiai birtokainak hasznosításában. Ugyanebben az időben Le Mercier, miként Rousseau is lelkesen dolgozott egy alkotmánytervezeten Lengyelország számára. Örömmel tartott gazdasági és politikai konzultációkat arról, hogyan kellene a lengyel intézményeket megreformálni.³¹ Az a tervezet, amelyet kidolgozott ismét a fiziokrata nézetek alkalmazásának szép példája. A természeti rend alapján álló kormányzat az emberek számára a legnagyobb bőséget és a legteljesebb szabadságot biztosítja. "Bőség és szabadság, ez a két alapvető feltétel szükséges az emberek boldogságához. A bőség tehát a szabadság lánya és szabadság csak akkor létezik, ha a tulajdon jogok szabadon gyakorolhatók, - amelyhez hozzátartozik, az emberek egyenlősége jogi értelemben, s nem az a tény, hogy a nyomorban egyenlők."³² -írta.

1774-ben a trónra lépő XVI. Lajos kész volt pozitív változtatásokra. Eltörölte Maupeau ellenállást kiváltó reformját, visszahívta a parlamenteket és a miniszteri posztokra felvilágosult embereket helyezett. Így történt, hogy Turgot is miniszterelnöki programját kedvező légkörben kezdhette el 1774. május 10-én. Meghirdette a gabona szabad kereskedelmét, a robot helyett általános pénzadót, felszámolta a céheket. Quesnay *Maximáit* újra kiadták hangzatosabb címen, s a mester 1774. december 16-án azzal a tudattal hunyta le szemét, hogy a francia gazdaság egy piaci versenygazdaság útjára lép. A kenyérhiány, s a "lisztháború" a következő év, Turgot leváltása és reformjainak eltörlése pedig a rákövetkező év eseményei lesznek.

Turgot bukása paradox módon Le Mercier anyagi helyzetét fellendítette. Régi barátja Sartine, aki a tengerészeti és gyarmati ügyek minisztere lett, kárpótolta anyagi veszteségeiért.³³ Szakértelmére is igényt tartott, kikérte tanácsait a

³⁰ Bouillon francia katonai védelem alatt álló, Monaco-nál kisebb, önálló hercegség volt a mai Belgium területén. 1678-tól 1795-ig a La Tour család birtokolta. 1795-ben Franciaország annektálta. Az 1760-as években az enciklopédisták tiltott művei itt jelenhettek meg.

³¹ A fennmaradt kéziratot Konopczynski fedezte fel és May hívja fel rá a figyelmet. Címe: *L'intérêt commun des Polonais, ou Mémoire sur les moyens de pacifier pour toujours les troubles actuels de la Pologne, en perfectionnant son gouvernement et conciliant ses véritables intérêts avec les véritables intérêts des autres peuples.* (A lengyelek közös érdeke, avagy Emlékirat azokról az eszközökről, amelyek mindörökké lecsendesítik Lengyelország jelenlegi zavarait, kormányzatának tökéletesítése és valódi érdekeinek más népek valódi érdekeivel való összevetése révén.) 1768 és 1772 között keletkezhetett. A kéziratot fedezte fel, May közlése szerint. In. pp. 88-89.

³² Idézi May: In: *le mercier*...I.m. p. 89.

³³ Sartin, még, mint rendőrfőnök engedélyezte Le Mercier *L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques* című művének megjelenését és támogatta az Encyclopédie kiadását is. 1774-től a gyarmati és tengerészeti tárca minisztere. Le Mercier egy összegben kapott 40 000 livre-t és 1775-re visszamenően felemelték a nyugdíjként kapott járandóságát 10 000 livre-re. In. May: *le mercier*...I. m. p. 99.

gyarmati ügyekben, 1779-ben pedig meghívta a *Comité de Legislation des Colonies* (A gyarmatok törvénykezési bizottsága) tagjai sorába. Itt elsősorban jogi jellegű feladatai akadtak: törvények, szabályok, rendeletek előkészítő szövegei. Szakértelmére Necker pénzügyminiszter is igényt tartott, bár Sartine kegyvesztetté vált. Felkérte, hogy vegyen részt a minisztérium, pontosabban a gyarmatok helyi költségvetési, valamint a párizsi központi adminisztráció reformjának kidolgozásában.

A Bizottságban elkészült törvénytervezet,³⁴ Le Mercier szellemiségét tükrözte. Az anyaország és gyarmatai kapcsolatát a kölcsönös haszon elvéből vezeti le. A francia gazdaság és a gyarmatok „a gazdaság” részei, amelyek összefüggnek és egymásra utaltak. A gyarmatokkal lebonyolított kereskedelem adja Franciaország tengeri erejét, sok hazai manufaktúra lendületét. A gyarmatok gazdasági fejlődésének akadálya viszont a gazdálkodók tőkehiánya. Le Mercier a gazdasági bajokat a dolgok természete ellen való jogszabályokban látja, ezért álláspontja szerint új törvényeket kell alkotni.

Az első és legfontosabb elv, hogy ezek a törvények a dolgok természetből merítsenek a dolgok természete érdekében. Át kell gondolni tehát, hogyan lehet a gyarmatokon a tulajdonjogot konszolidálni, biztonságát és szabadságát biztosítani. Második fő elv, hogy a hatalmat önkényesen és ellenőrzés nélkül hagyott vezetők ne gyakorolhassák. Az ellenőrzés szigorítása érdekében kívánt bizonyos feladatköröket helyi szintre leadni, mondván, hogy minél távolabb van a gyarmat Párizstól, annál nehezebb a helyi eseményeket Párizsból megítélni. A törvény alkalmazásának, az adminisztrációnak és a törvényhozásnak szigorúan szétválasztása mentén határolta el Le Mercier a gyarmatok két fő tisztségviselőjének a tábornoknak és az intendánsnak jogkörét. Az együttesen és külön-külön gyakorolható feladatait. Részletesen előírta a rend és a gazdaság által előírt szabályok betartatására és ellenőrzésére hivatott intézmények szerepkörét és a helyi nyilvánosság nagyobb szerepét. A rabszolgaság intézményét embertelennek tartotta és olyan átmeneti állapotnak, amely a rabszolgák helyzetének javulásával fokozatosan megszűnik.

Franciaország az amerikai függetlenségi háborút lezáró, az USA függetlenségét elismerő versailles-i békében, 1783. szeptemberében visszakapta valamennyi, háborúban és a hétéves háborúban elvesztett gyarmatát. A Király 1784. augusztus 30-i leiratában a gyarmatoknak részleges kereskedelmi szabadságot adott.³⁵ Húsz évet kellett várni arra, amit Le Mercier már 1763-ban javasolt. Az

³⁴ Mercier: Exposition sommaire des nouvelles lois proposées par le Comité de Legislation. 1780? (A Törvényhozási Bizottság által javasolt új törvények tömör exponálása)

³⁵ Ez volt az ún. *Exclusif Mitigé* (Korlátozott kizárólagosság) néven ismert rendelet, amely az ún. *Exclusif* rendszer helyébe lépett. A francia gyarmatok idegenekkel nem kereskedhettek még a szomszédos szigetekkel sem. A gyarmati termékeket csak az Anyaország vásárolhatta meg és adhatta el. Tehát ha egy francia hajó nem érkezett meg a szigeti kikötőbe, mert

ültetvényesek kereskedhettek az angol gyarmatokkal cukorban és rumban és kijelölték azokat a kikötőket, amelyek raktáraiban a külföldiek lerakhatták áruikat és ahonnan elszállíthatták a helyi termékeket. 1784-ben királyi rendeletben szabályozták a rabszolgamunkát. „A törvény szigorúan előírta a munkavégzés feltételeit és megszabta időtartamát. A „szombati” munkavégzést, amelynek eltörlését Le Mercier de La Riviere már 1762-ben javasolta, formálisan megtiltotta, a tulajdonosok akkora földterületet kötelesek a rendelkezésük alatt álló négereknek biztosítani, amely nemcsak szorosan vett megélhetésüket biztosítja, hanem amelyből pénzhez is juthatnak. A terhes fekete nők törvényileg fel voltak mentve bizonyos munkák végzése alól, amely védelmet teljesen és véglegesen megkaptak a hatgyermekes anyák. S végül minden ültetvénynek egy gondosan és az üzemek méretéhez igazodóan felszerelt kórházat kellett működtetnie.”³⁶ - írja May.

A nyolcvanas években Franciaország számos, a hollandokkal, spanyolokkal, oroszokkal kötött kereskedelmi szerződésébe bekerült a fiziokrata doktrínához köthető kereskedelmi szabadság elve. Gyarmataira nézve pedig törvényekben rögzült. A kereskedelmi verseny gazdaságerősítő szerepének hangsúlyozása, különösen a francia gyarmatok vonatkozásában **Le Mercier érdeme volt, az elméleti alapvetéstől a törvényi szabályozásig.**

A versailles-i béke megkötésekor Necker, a kormány egyetlen nem nemesi származású tagja, már nem volt pénzügyminiszter, 1783-ban egy vidéki nemes, Calonne³⁷ váltotta fel e poszton. Még csak sejteni lehetett, hogy a háborúk rendkívül sokba kerültek, s Calonne még hihette, hogy idővel, a gazdasági növekedés meghozza az adósságok mérséklődését. Ezért egy gazdaság élénkítő programot indított el és hitellel támogatott nagy infrastrukturális beruházásokat.. Ekkor korszerűsítették Le Havre, Dieppe, Rochelle, Cherbourg és Marseilles kikötőit, kövezett utak készültek a tartós McAdam-Trésaguet-féle technikával, csatornákat építettek. Calonne megalakította az Indiák új társaságát, segítette a belföldi kereskedelmet az útvámok egységesítésével, és különböző kereskedelmi egyezményekkel a külkereskedést. A leszámítolási kamatlábat folyamatosan csökkentették, a kereskedők egy bizonyos keretösszegben hitelt kaptak hitel vagy papír-pénz formájában. Gazdaságpolitikáját szokás Quesnay-féle kiadás-növelő gazdaságpolitika követéseként meghatározni, noha éppen annak lényegét, a makroszintű arányokat sértette meg.

Néhány évvel később, amikor Calonne az államadósság tényleges nagyságával szembesült, egy átfogó fiziokrata szellemű reformprogramot terjesztett elő. Az előkészítésén munkálkodó testületek egyikéhez csatlakozva Le Mercier újra

mondjuk háború volt, akkor az árú helyben maradt, nem lehetett másnak eladni. 1765 és 1768 között bizonyos mértékig enyhítettek ezen a rendszeren.

³⁶ May: In: le mercier...I. m. p. 120.

³⁷ Calonne, Charles Alexandre de (1734-1802), francia államférfi, a pénzügyek fő ellenőre 1783 és 1787 között.

kiadta 1787-ben „*Lettre sur les Economistes*” (Levél a közgazdászokról), 1788-ban pedig publikálta „*Voeux d'un Francais ou Considérations sur les Principaux objets dont la Nation et le Roi vont s'occuper*” (Egy francia kívánságai, avagy elmélgedések azokról a fő dolgokról, amelyekkel a Nemzet és a Király foglalkozzék) írását.

Az előterjesztés hét területen akart változást. Egységes, a királyság egész területén mindenre, tehát a római katolikus egyházra is érvényesen földadót. A huszad fillér a *vingtieme* fizetése helyett egy, az össztermékkel arányos pénzben vagy egyéb módon fizetett adót. A gabona teljesen szabad kereskedelmének visszaállítását, a robot, a közúti kötelező munkavégzés pénzre váltását, a belső kereskedelem szabadságát, a határokon a vámok eltörlését és egységes kereskedelmi tarifákat, az ipart hátrányosan érintő adók egy részének megszüntetését és a *gabelle*, a sóadó terhének enyhítését.

XVI. Lajos 1787. február 22-én az Előkelők Gyűlését megnyitó beszédében „nagy és fontos reformokat” ígért. Calonne legalábbis remélte, hogy a két rendet meggyőzi a pénzügyi válság súlyosságáról és elfogadtatja velük elgondolásait. A kiváltságos rendek azonban a programot megbuktatták és a Rendi Gyűlés³⁸ hatáskörébe utalták.

Le Mercier egy egészen eredeti adósságtörlesztési elgondolásáról levélben értesítette a pénzügyi bizottság tagjait 1789-ben. A Leszámtólási Pénztár Nemzeti Bankká alakítását javasolta. Ehhez a tőkét a Pénztár, elsősorban egyházi kezelésben lévő pénzalapja és a nemzeti javak eladásából, vagyis privatizálás útján előteremtett pénz szolgáltatta volna. Az így feltőkésített Bank ezután hitelt nyújt az államnak részben bankjegy-pénz formájában évi jutalom és 2,5%-os kamat ellenében, részben a bank tőkéjéből félévente kamatot fizetve érte. A tőkeállomány egy része, évente 50 millió sorsjátékkal térül vissza, 16 év alatt 950 millió. Ekkora összegű adósság amortizálódik kölcsön felvétele nélkül, s az alacsony leszámítolási kamatláb hatására a nagy kormányzati műveletekhez igénybevett hitelek kamata is mérséklődik.

Le Mercier az államadósság kérdését komplexen kezelte "*Essai sur les maximes et les lois fondamentales de la Monarchie française*" *Canevas d'un Code Constitutionnel* (Esszé a francia Monarchia alaptörvényeiről és maximáiról. Egy alkotmányos törvénykönyv vázlata) alcímmel megjelent művének hatására,

³⁸ Az Előkelők Gyűlésén két rend: az arisztokrácia és az egyház vett részt. A Rendi Gyűlésnek a harmadik rend, tehát a polgárság is tagja volt. A Rendi Gyűlés 1789. június 17-i ülésén a harmadik rend Nemzetgyűléssé nyilvánította magát, miután az udvar kizárta képviselőit a versaillesi-i *Menus Plaisirs* (Kis Örömök) termeiből. 1789. június 20-án a képviselők esküt tettek a Labdaházban, hogy addig nem oszlanak fel, amíg meg nem fogalmazzák a királyság új alkotmányát. 1789. július 9-én a gyűlés Alkotmányozó Nemzetgyűléssé kiáltotta ki magát. 1789. augusztus 4-én eltörölték a feudális előjogokat, 26-án kiadták az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatát. Időközben, 1789. július 14-én a Bastille lerombolásával kitört a forradalom.

a Nemzetgyűlés Adózási Bizottsága kidolgozott és vitára vitt egy adó-vitaanyagot. A fiziokraták több évtizedes álma vált valóra, ideiglenesen az 1790. november 23-án elfogadott nettó jövedelemmel arányos földadó bevezetésével. A programba felvett kataszteri térkép viszont csak évtizedek múlva készült el. A munkálatok valójában csak 1805-ben indulnak meg és 1850-re fejeződnek be. A francia nemesség éppen úgy ellenállt, mint ahogy a magyar nemesség ellenszegült II. József földösszeírás rendeletének.

A Nemzetgyűlés sorozatban hozott törvényeket, amelyekben közvetve vagy közvetlenül a fiziokrata nézeteket emeltek törvényi szintre. A gyarmatok szintjére vitt igazságszolgáltatás, a korona birtokok művelésbe adása, a vidéki közbiztonság biztosítására rendőrség felállítása, stb. és 1794. februárjában a rabszolgaság eltörlése a francia gyarmatokon.

1791. novemberében a 72 éves Le Mercier örömmel elfogadta a felkérést, hogy tagja legyen annak a bizottságnak, amelyik Martinique-szigetre készült a zűrzavaros helyzet rendezésére. Elindulni azonban nem tudott, szélütés érte és jobb keze lebénult. Betegsége kényszerítő ok volt arra is, hogy elhagyja Párizst és egy közeli kis városba, Grigny-ba, költözzön, ahol több földbirtokos barátja is élt. Itt írta meg utolsó, korábbi nézeteit összefoglaló nagy munkáját.³⁹ A Nemzetgyűlés megszavazott számára néhány hónappal később életműve és nemes életvitele elismeréseként egy szerényebb összegű járadékot, 4 750 livre-t.

Le Mercier a forradalom éveiben fokozatosan visszavonult, Grigny község elnöki tisztségéről nemesi rangja miatt le is kellett mondania. Utolsó éveit betegen, lebénulva, elfeledve és anyagi gondokkal küszködve élte meg. Fiát a San-Domingon kitört lázadásában megölték, ültetvényei tönkrementek, bevételeitől elesett, járadéka egyre zsugorodott. Le Mercier Napóleonhoz fordult, hogy valamekkora járadékot folyósítson számára a Tengerészeti és Gyarmati Minisztérium költségvetéséből. Kérélmé meghallgatásra talált.

Nem telt el egy év és 1801. november 23-án Le Mercier elhunyt. Élt 82 évet és 8 hónapot. A természeti rendre épülő társadalmi és gazdasági rendbe vetett hite soha nem rendült meg egy pillanatra sem.

³⁹ L'Heureuse Nation ou Gouvernement des Féliciens, peuple souverainement libre et heureux sous l'empire absolu des Lois (A boldog nemzet, avagy a boldogok kormányzata, a nép szuverén módon szabad és boldog a törvények abszolút uralma alatt), 1792. May megemlíti, hogy Le Mercier a Konvent számára írt még egy petíciót *Petition sur les subsistances* (Petíció az élelmi cikkekről) és egy Emlékiratot, *Memoire-t*, (Emlékirat). May: In: le mercier...I.m. p. 138.

ADÓELMÉLETÉRŐL

Az 1760-as években, nevezetesen a hétéves háború lezárását követően a francia kormányzat általános adóreformra készült. Bertin⁴⁰ államminiszter egy körlevelet adott ki, amelyben arra kérte a tartományi intendánsokat fejtsék ki véleményüket arról, hogyan lehet az uralkodó és a nép szempontjából egyaránt legelőnyösebb módon az Állam jövedelmét biztosítani. Továbbá hogyan lehet a közköltségekhez való hozzájárulást a társadalom egészére arányosan lebontani. Reformszándékának komolyságát megerősítette a király 1763. november 21-i deklarációja, amelyben Őfensége felkérte a parlamenteket, az adóügyi főhivatalokat és számvevőszékeket, hogy terjesszenek elő tervezeteket hogyan lehet az államkincstár bevételeit növelni és adósságát mérsékelni.⁴¹

Bertin kezdeményezése az adórendszer igazságosabb és a teherviselési képességgel arányosabb átalakítására széles körű érdeklődést váltott ki.⁴² Számos intendáns elkészítette a maga javaslatát, köztük Le Mercier is, mint Martinique intendánsa, és Turgot is, mint limoges-i intendáns.⁴³

A fiziokraták ekkor már lefektették adórendszerük alapelveit. Quesnay különös gondossággal figyelte az adók hatását a növekedési pálya alakításában, döntő befolyását a termelésnek irányvonalat szabó fogyasztói kiadások alakulásában.

⁴⁰ Henri Léonard Jean-Baptiste Bertin (1719 - 1792). Párizs rendőrfőnöke, a hétéves háború idején 1759 és 1763 között XV. Lajos pénzügyi főfelügyelője, majd államtitkár a kormányban 1792-ig. Felügyelte a gazdaságot, a bányákat és a manufaktúrákat. Sokat tett a mezőgazdaság modernizálásáért, az első mezőgazdasági társaságok létrehozása angol mintára és az első állatorvosi iskolák megalapítása is nevéhez fűződik. A gazdasági liberalizmus kezdetét Franciaországban 1763. május 25-i rendeletétől számítják, amelyben engedélyezte a gabona szabad kereskedését az ország határain belül. Bertin elrendelte a földbirtokok kataszteri felmérését, a rendeletet azonban XV. Lajos visszavonta.

⁴¹ Angliában a király nem hozhatott törvényt és nem vethetett ki adót a parlament hozzájárulása nélkül.

⁴² A *taille* a kiváltságos osztályokat nem terhelte, az alsóbb osztályok fizették. A *taille-réelle* ingatlanadó, a *taille personelle* egy általános jövedelem adó-szerű adó volt. Az adókivetés módja a felosztásos rendszer, amelyben meghatározták az adó teljes összegét és azt osztották le, gyakran önkényesen, a tartományokra, a megyékre, a községekre és az egyénekre. A kiváltságos osztályok fizették a *capitation*-t, (fejadó) *vingtieme*-t (huszad). A tized az egyházbevétele volt, amelynek mintájára Vauban javasolta a királyi tized szedését általánossá téve.

⁴³ Turgot: Plan for a Paper on Taxation in General, on Land Taxes in Particular, and on the Project of a Land Register (Egy tanulmány vázlata az adózásról általában, a föld adóról különösen és egy földkataszter tervéről). 1763. In: P. D. Groenewegen: The Economics of A.R.J.Turgot. 1977. Hága, Martinus Nijhoff.

Több írásából és Mirabeau *Théorie de l'impôt* (1760) művéből ismertek egy tisztán gazdasági és a gazdasági növekedésre alapozott társadalmi jólétet biztosító adózás tételei. Lényegét Quesnay *Maximáinak* V. alaptételében foglalta össze. "*Az adó ne legyen romboló vagy aránytalan a nemzet jövedelmének tömegéhez képest; növekedése a jövedelem növekedését kövesse, vessék egyenesen a földbirtok nettó termékére, nem pedig az emberek bérére, sem a mezőgazdasági termékekre, amely csak megsokszorozná a költségeket, ártana a kereskedelemnek, és évente megsemmisítené a nemzet jövedelmének egy részét.*"⁴⁴ - írta. "Ne vegyen el a földbirtokok bérlőinek vagyonából sem; mivel a királyságban a mezőgazdaság előlegei olyan ingatlannak tekintendők, amelyeket gondosan fenn kell tartani az adó, a jövedelem és a polgárok valamennyi osztálya élelmének megtermelése végett: különben az adó fosztogatássá fajul és pusztulással jár, amely gyorsan tönkretesz egy államot." Alapelvként tehát azt követte, hogy az adó se a termelési se a fogyasztási oldalon forráskivonással ne járjon, az újratermelés e két oldalának egyensúlyát ne sértse meg és attól vegyen el, akinél a jövedelem szabadon felhasználható. A gazdaság növekedését segítse elő, s ne az emberek elszegényedését. Növekedése a gazdaság növekedésének függvénye.

A gazdasági hatékonyság és az általános jólét szempontjának a fiziokraták számára egyetlen főadónem, az ún. **földadó** felelt meg. A földtulajdonosi járadékokra közvetlenül kivetett adó, amelynek forrása a gazdaság tiszta jövedelme, vagyis a termelési költségeken felül keletkező jövedelem. Ez az **egyetlen jövedelmi adó az** ún. *disponibilis* jövedelmet terheli és keletkezésének forrásánál. Mellette adónem forrásának elfogadták a házakra, illetve a házbérek jövedelmét élvező tulajdonosok megadóztatását. Minden más típusú adóra, közöttük a **munkabér** megadóztatására is úgy tekintettek, hogy a gazdaság növekedését visszafogja. Minden olyan adó, amelyik **áthárítható**, a termelési költségekben érvényesíthető az árakon keresztül vagy a fogyasztást, vagy a termelést károsítja, s e folyamat végső érintettje mindig a földtulajdonos.

A földadó alapjának, a tulajdonosi járadék kiszámításának technikájában voltak eltérések a fiziokraták között. Quesnay a tulajdonosok jövedelmével arányos, a gazdálkodóra kivetett *taille*-t a bérleti szerződésben rögzített bérleti díjhoz arányosította. Formailag a bérlő fizette, de levonhatta a tulajdonosi járadékból. Gyakorlatilag Quesnay a bérlők közötti verseny alakulását is számításba vette.

Turgot is készült egy nagyobb lélegzetű tanulmány megírására az adórendszeréről, az adónemekről, az adóalanyokon át, a beszedés technikáig, az előnyök és hátrányok mérlegeléséig. Amit ebből olvashatunk inkább egy bő tartalomjegyzék, mivel más írásához hasonlóan ez is befejezetlen maradt. A gyakorlati politikus szólalt meg benne, amikor a „mit kellene” és „mit lehet”

⁴⁴ François Quesnay: *Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole* In: *Daire: Physiocrates....I.m..* p. 85

tenni két kérdéskörre osztja a problémát. Elméletileg vitathatatlan eredménynek tartja, azt a felismerést, a föld tiszta jövedelme lehetne kizárólag az adó fizetés alapja. Ebből az aspektusból is elvetette Rousseau javaslatát, mely szerint a szabadság gondolatával a robotmunka-szolgáltatás harmonizál.⁴⁵ Limoges intendánsaként el is törölte a tartományban, majd államminiszterként megszüntette Franciaország egész területén.

Le Mercier, mint Martinique intendánsa, ebben a minőségében, bár elméletileg ellenezte, a többféle adónem gyakorlati realitását nem vitatta. A „mit lehet tenni” foglyaként, jól látta, hogy egyes közvetett adókról, mint bevételi forrásokról a kincstár nem mondhat le. Ilyennek tartotta a termékek jellegéhez (gyorsan romló élelmiszerek) igazodó kiviteli és behozatali vámokat Martinique esetében, mint amolyan fogyasztási vagy forgalmi jellegű adókat, amelyek közvetve a termékek fogyasztóit terhelik. Megkönnyítette, hogy Quesnay korai cikkében a gyarmatokról Franciaországba érkező só, dohány és egyéb termékek adószolgáltatását, azaz vámolását elfogadható megoldásnak tartotta, ha költsége alacsony és szabadon kereskednek velük.

A közvetett adók közül sok adónem tehát áthárítható, mondta Le Mercier Quesnay nyomán, az eladó a vám összegével termelési költségeit megnövelheti és áremeléssel a fogyasztóra terhelheti. Mértéke az árú természetétől és a piaci viszonyoktól, vagyis a verseny erősségétől függ. Piaci versenyben dől el, hogy e terhet az eladó vagy a vevő, konkrétan a francia földtulajdonosok vagy a sziget ültetvényesei viselik. Bizonyos, például gyorsan romló áruk esetében az eladás gyorsasága lehet olyan kényszerítő erő, hogy az eladó az adó egy részét magára vállalja. Samuelson sem mond többet, amikor a kereslet és kínálat viszonylagos rugalmasságától teszi függővé a vevők és az eladók közötti adóteher várható megoszlását.

Le Mercier és a fiziokraták általában mindig hangsúlyozták, hogy végső soron minden adót a földtulajdonos kénytelen viselni. Az árakon keresztül áthárított adók végül is a földtulajdonost terhelik. Le Mercier ebből a szempontból találta különösen kártékónynak az importvámokat Martinique esetében. Az államot olyan bevételhez juttatja, amely elvon a gazdálkodás napi kiadásaihoz szükséges "tőkéből" és ezzel saját forrását, a következő évek termelését apasztja.

A fiziokrata gondolatrendszerben az adókivetés alapja a mezőgazdasági termelés tiszta hozadéka. Ebben teljes volt az egyetértés a tan képviselői között. Ami nehezebb volt, ki kellett alakítani a bruttó és nettó termék számszerűsíthető fogalmát és el kellett döntení a viszonyítás alapját: az egyéni körülményekhez

⁴⁵ Rousseau szerint egy teljesen szabad társadalomban a polgárok kétkezi munkájukkal és nem pénzzel érik el céljaikat, ezért a kötelező munkavégzés jobban összeegyeztethető a szabadsággal, mint az adófizetés.

vagy átlagokhoz való igazodást. Le Mercier felvállalta ezt a feladatot. 1763. szeptemberében elkészített egy részletes adó-tervet Martinique számára.⁴⁶

Legelső elvként leszögezte, hogy az adó arra az adóalanyra vonatkozzék, akit az állam adófizetésre igénybe vesz. Ezt az elvet sérti az árukra kivetett, közvetett adó. Ha az áru természete és a piaci viszonyok engedik, akkor az ilyen típusú adót a termelő érvényesítheti termelési költségeiben és áraiban és akkor a fogyasztó fizeti. E feltétel egyenes következménye, hogy az adót csakis a nettó termékre lehet ráterhelni. A nettó termék nagyságát azonban csak a bruttó termék mennyiség felől lehet közelíteni. De mit kell tiszta terméknek, vagy jövedelemnek tekinteni? Elméletileg a termelési költségeken felüli rész tiszta jövedelem jelleget ölt, ez lehet az adó forrása. Komoly problémaként merült fel azonban számszerű mérhetősége, a föld termelvényeinek bruttó értékéből a megtermelésükre fordított előleg levonásával kapott hányad becslése.

Le Mercier, az ültetvényes szempontjából az ültetvényén dolgozó négereket a gazdálkodás költségeinek, s mint ilyent "érinthesetlenné", megadóztatását termelés-ellenes lépésnek tekintette. A foglalkoztatott négerek száma alapján kivetett adó a gazdálkodót ellenérdekelte, teheti a munkaerő számának növelésében, s termelését nem növeli addig a határig, amennyivel növelhetné azonos földminőségre vetítve. De a négerek száma az eredményességnek sem jó mutatója, mivel az a földek minőségével éppen fordítottan alakul. A rosszabb földek műveléséhez több rabszolga szükséges, mint a jobbához. Másrészt a jobb földeken a rabszolgák termelékenyebbek is, mint a közepeseken. (Növekvő volumen hozadék.) A rabszolgák száma szerinti adózás egy olyan fix adóbevétel tehát, amely sem a veszteségeket sem a nyereséget nem veszi figyelembe az egyéni gazdálkodás szintjén. Ezért egy olyan adónemet tekint megfelelőnek, amely „mindig és természetesen az egyéni terméseredménnyel arányos.”⁴⁷ Gyakorlatilag nem a földek valóságos, hanem vélelmezett átlagos hozadékát kell a termelésre fordított eszközök átlagos termelőképességéből kiszámítani. Ebből született meg az a gondolata, hogy az adót az egyes személyekre és a bruttó termékkel arányosan kell közvetlenül megállapítani a nettó termék arányában

⁴⁶ Az 1763-as évben Martinique-ra 750 000 összegben kivetett adóigény teljesítését elrendelő rendeletében Mercier a termésarányos adózás mellett, mint könnyen és kis költséggel nagy számú adózótól beszédhető adónemeket megtartotta a szigetet elhagyó mezőgazdasági termékekre a kiviteli és az érkező árukra a behozatali vámok fizetését a pénzzé váltásuk pillanatában. Le Mercier: *Préambule de l'Ordonnance de MM. Les Général et Intendant concernant la levée d'une somme de 750 000 l. argent des Iles sur la colonie de la Martinique pendant les six derniers mois de 1763* 1763. juillet 29. (Bevezető az Intendáns és Tábornok urak rendeletéhez, amely a szigetek pénzében 750 000 összeget vet ki Martinique gyarmatra 1763 elmúlt hat hónapja alatt.) In: May: *Mémoires et textes inédits...* I. m. pp. 166-168.

⁴⁷ Le Mercier: *Préambule...* I.m. In: May: *Mémoires et textes inédits...* I. m.

Az adózás elvének kialakítását követően Le Mercier makroszintű becsléssel próbálkozott, mintha a sziget egyetlen tulajdonos egyetlen ültetvénye lenne. Az össz bruttó terméket az exportra kerülő termékek összege felől közelítette meg, amelyből levonásra kerültek a napi kiadások, a szokásos és rendkívüli javítások, a gazdaság számára vásárolt négerek, ellátásuk, az állatok takarmányozása és egyéb gazdasági eszközök, összességében az össztermék $\frac{3}{4}$ -ét kitevő költségek.⁴⁸

A makroszinten értelmezett adó összegének egyéni szintre lebontása jelentette a következő nehézséget. A sziget társadalmát ebből a szempontból két osztályra osztotta: gazdálkodókra és kereskedőkre, s az adó összegéhez való hozzájárulásukat közöttük egyenlő arányban osztotta fel. A gazdálkodókön belül további alcsoportokat alakított ki az ültetvény terméke, nagysága, stb. szerint precízen, minden lehetőségre kiterjedően kiszámította adóval való terhelhetőségüket.

A járadékot a nettó termék részének tekintette, s mint ilyen közcélokra igénybe vehető, $\frac{1}{10}$ része adóként elvonható - írta le Le Mercier. A háborúban lerobbant gazdaság lendületbe hozására azt javasolta, hogy a járadékra kivetett adót a kincstár ne vonja el, hanem a gazdálkodó profitját gazdagítsa, aki gazdaságának fejlesztésére fordítja. A gondolat Quesnay-tól ered, aki a földtulajdonosi járadékok egy részének visszatartását olyan forrásként jelölte meg, amelyből a gazdálkodó pótlólagos beruházásokat hajthat végre. Szokásos "modelljében", logikáját vizuálisan megjelenítő Táblázatban mutatta be, hogyan alakulna, mennyivel nagyobb lenne a termelés volumene és a tulajdonosi jövedelem egy választott időintervallumban, esetükben 9 év múlva, mint egyébként.

Turgot nagyra értékelte Quesnay szellemi teljesítményét, a bruttó és nettó termék megkülönböztetésének tanítását. Quesnay-tól átvette és a gazdálkodás költségei között sorolta fel: az évi előlegeket, vagy kiadásokat, az eredeti előlegre számított kamatot, a fenntartás és amortizáció kamat formájában megjelenő költségét, a bérlő megélhetését és ésszerű profitját, valamint a munkabéreket. A gazdálkodó ezeket a kiadásokat veszi számba, amikor a földet bérbe veszi, írta, és a tulajdonosnak a költségein felüli részt, a többletet adja át, amely a jövedelem nevét viseli, s csakis ebből a jövedelemből részesülhet az adó. Abban az esetben, amikor a tulajdonos földjét maga műveli a tulajdonosi jövedelem és a gazdálkodói profit eggyé válik és a profit nem tekinthető rendelkezésre álló jövedelemnek.

⁴⁸ Számszerűsítve a bruttó termék eladási árösszege 16 millió, ebből költség 12 millió, a nettó termék 4 millió. A nettó termék további felosztásánál az $\frac{1}{3}$ - $\frac{3}{4}$ arányt tartotta, tehát adóra 1 millió vehető igénybe a többlet további része a családok ellátását, a gyerekek neveltetését szolgálja, hogy magasabb állami tisztségeket tölthessenek be, vagy lássanak el a király szolgálatában, vagy növeljék, javítsák stb.

Amikor a csere érték csökken a jövedelem is fokozatosan csökken addig a pontig, amíg a föld az előlegek újratermelésén és a gazdálkodó profitján túl már nem terem többet és megtörténhet, hogy egyáltalán nem képződik olyan jövedelem amelyből az állam fenntarthatja magát és ezért fokozatosan elfogyasztja tőkéjét.

Bár leszögezte, hogy végső soron minden adót a föld termelvényeinek tulajdonosa fizet, a közvetett adókat a széles adóalapra és a fizetés önkéntességére tekintettel alkalmazható formának tartotta.⁴⁹ Így elfogadta a gyarmati cikkek exportjára kivetett adót és az importált luxus termékekre kivetett fogyasztási adót, mondván, hogy önkéntesen azok fizetik, akik megvásárolják. De hozzátette, hogy gondosan mérlegelni kell a termékek besorolását, mert például a bor az alapélelmiszernek tekinthető termelőhelyén. Az ipar és a házak adóztatását jogosnak tartotta.

VITÁK

A "közgazdászokkal", mert a fiziokratákat így nevezték, sok kortársuk vitába szállt. A gabonakereskedelem szabadságának vagy korlátozásának kérdésében elfoglalt két szélsőséges álláspont összezapása a liberális vagy elzárkózó gazdaságpolitika közötti választás dilemmája, még ma sem igazán lezárt. Mindkét nézetvilághoz hozzátartozik a maga gazdasága, társadalmi szervezete, hatalmi képviselője, erkölce, kultúrája és az állam feladatáról alkotott felfogás. Az állam avatkozzon-e be, s ha igen milyen mértékben a gazdasági életbe, vagy szabad utat hagyjon a dolgoknak. *Laissez-faire la nature* mondta volt Boisguilbert, akitől e gondolat útjára indult.⁵⁰ A társadalmi fejlődés különböző szakaszaiban e két irányzatnak különböző vonulatai alakultak ki.

Franciaországban a 18. század harmadik harmadában a fiziokraták és merkantilisták között lezajlott vita távol áll attól a meghatározástól, amelyet merkantilizmusra ma adunk. A merkantilisták, legalábbis egy részük, paternalista szemben a liberális új gazdaságpolitikával. A Colbert alatt életre hívott hazai ipart akarták a piactól védeni, olcsó kenyérrel, alacsony bérköltséggel nemzetközi versenyképességét fenntartani, az állam felelősségét hangsúlyozták a szegény néptömegek ellátásában. A központi gabonaellátás kérdésében elfoglalt álláspont mögött az ellátás hatósági felelőssége vagy piaci függősége ütközött. A merkantilisták az állam megkérdőjelezhetetlen feladatának tartották a szegények ellátását, inséges időkben árának

⁴⁹ Le Mercier:Préambule...I. m. . In: May: *Mémoires et textes inédits*...I. m.

⁵⁰ Csató Katalin: *A fogyasztáskorlátozott gazdaság egyik korai elemzője: Pierre Le Pesant de Boisguilbert*. Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, 2000. Műhelytanulmányok - Discussion Papers, Új sorozat, MT-DP. 2000/4.

szabályozását. A fiziokraták az élelmiszerek áralakulását is a piacra bízták volna, s ezzel a bérből élők létfenntartását is. A merkantilista álláspontot a filozófusok közül többen, például Voltaire is segítette, mondván, hogy a szegényeket csak az alacsony bérek kényszerítik arra, hogy dolgozzanak.

A merkantilista politika hirdetői nem mohó kereskedők voltak, vagy olyan tisztviselők, akik azon iparkodnak, hogy a kincstárt jól megtöltsék. Nem *l'art pour l'art* törekedtek a külkereskedelmi mérleg egyensúlyára és ellenezték a gabonával való szabad kereskedést. A francia gazdaságot még nem tartották elég fejlettnak ahhoz, hogy sikerrel vegye fel a versenyt a külföldiekkel, elsősorban az angolokkal. A belső piacot védték, ahogy majd a 19. század utolsó harmadában az Egyesült Államok óvja születőben lévő iparágait protekcionista politikájával. Vagy miként a szocialista országokban az olcsó kenyér-olcsó munkaerő az iparfejlesztés jelszava. A szocialista állam ellátási felelőssége pedig a rendszerváltás időpontjáig fennmaradt.

A nemzeti gazdaságpolitika célja fiziokrata és merkantilista oldalon egyaránt: miként lehet az ország gazdagodást előmozdítani elősegítve ezzel az állam hatalmának és a nép jólétének emelését. A gazdagság bőség, bőség a mezőgazdasági javakban fiziokrata oldalon, bőség a pénzben merkantilista nézőpontból. A kizárólag mezőgazdaságból táplálkozó növekedés fiziokrata axióma mellé állítják az ipar, a kézműipar fejlesztését, mint a gazdasági növekedés másik forrását. Teljesen értelmetlen azt a kérdést feszegetni, hogy a merkantilisták a gazdagságot a hatalom megszerzéséhez vezető eszközök egyikének tekintették, vagy a hatalmat tekintették az "állampolitika *kizárólagos* végső céljá"-nak⁵¹. A két dolog elég szorosan összefügg, egy tartósan szegény ország erejéből is veszít fokozatosan.

A Nicolas Baudeau *Ephémérides du Citoyen*,⁵² című lapja (1767-1776) adott teret a kritikák megválaszolására. Mably⁵³ abbé Doutes proposés aux

⁵¹ Lásd Jacob Viner. In: Madarász Aladár: *Közgazdaságtani eszmetörténet*. 2000. Budapest, Osiris, 91. o.

⁵² *Ephémérides du Citoyen ou ou chronique de l'esprit national* (A polgár elmélkedései avagy a nemzeti szellem krónikája). 1765 végén alapította Nicolas Baudeau és hetente kétszer, hétfőn és pénteken jelent meg, 1767-től havi lap *Ephémérides du citoyen ou bibliothèque raisonnée des sciences morales et politiques*. (A polgár elmélkedései avagy az erkölcsi és politikai tudományok értelmező szótára) új címmel.

⁵³ Abbé de Gabriel Bonott Mably, (1709 Grenoble - 1785 Párizs). Filozófus- politikus Condillac, a kor ismert filozófusának féltestvére. Tanulmányait Lyonba a jezsuitáknál végezte, majd Pierre de Tencin bíboros és miniszter titkára lett. Bár az aktív politizálással viszonylag korán felhagyott írásaiban a jogi, történelmi, morális kérdések és a politika viszonyával foglalkozott. A politika elsőrendű céljának, s a kormányzás fő feladatának tekintette a közérkölcsök, az emberek morális magatartásának alakítását. Az emberek egyenlőségét nem a magántulajdon keretei között, hanem a javak közösségén alapuló társadalomban látta megvalósíthatónak. Ezért a gondolatáért szokás a szocialista utópisták közé is sorolni.

philosophes économistes sur L'ordre naturel et essentiel des sociétés (Megfontolásra ajánlott kételyek a gazdaság filozófusoknak A társadalmak természeti és lényegi rendjéről) című 1768-ban megjelent műve állt ennek egyik középpontjában.

Mablynál valójában másról volt szó, mint a fiziokrata gazdasági tételek egyszerű bírálatáról. Nem a világ racionális átgondolásának irányába, hanem valami távoli, tökéletesebb, de meghatározatlan társadalom felé tett próbálkozásról. Társadalomszemlélete elvetette a természeti rend alaptörvényének tekintett földtulajdon-elvet. Pontosabban, nem látta bizonyítottnak Le Mercier logikáját, mely szerint a személyiség jog, a létfenntartás termékeihez való jog és a földtulajdona iránti jog összetartozó elemek. Az ember rendelkezhet önmagával és létfenntartási javakkal anélkül, hogy földtulajdona lenne, s Mably hivatkozik a platóni államra, amelyben a magántulajdont eltörölték, vagy legalábbis erősen korlátozták. Vajon a természeti rend elvéből ered a tulajdon és ebből a feltételek egyenlőtlensége, avagy kialakulása éppen ellentétes vele, művének indító gondolata.⁵⁴ A földművelés az emberiség történetében történeti fejlemény, akkor jelenik meg, amikor az emberek száma annyira megnövekedett, hogy a vadon termő növényekből már nem tudták fenntartani magukat. A földművelésre való áttérés hozta magával a földek felosztását, amelyből azután megszületett a földtulajdon intézménye. Az emberek földtulajdon nélkül is boldogok voltak, miként Spárta és Paraguay példája is igazolja. Ha a lehető legnagyobb jólét, az élvezeteket szolgáló javak lehető legnagyobb bősége teszi az embert boldoggá, miként Le Mercier gondolja, akkor miért ne lehetnének boldogok Paraguayban? – kérdezi. Abban az országban, amelyben a jezsuiták egy olyan rendszert vezettek be, amelyben mindenki képessége, ereje és kora szerint hasznosította magát és az állam egyedüli tulajdonosként a javakat a szükségletek szerint osztotta szét az emberek között.

A földtulajdon az emberek természetes egyenlőségét felborította, az erkölcsöket megrontotta, az értelmet eltorzította. Kiváltotta az emberek önzését, irigységét, kapzsiságát, hiúságát, stb. és elterjesztette közöttük a bűnöket és erkölcstelenséget. A vagyoni differenciálódás egyenlőtlen erőviszonyokhoz vezetett, s Mably ezt tartja társadalmilag veszélyesnek. A gazdagok többé nem tartják magukat egyenlőnek a munkájukból élő emberekkel, s, hogy ezt biztosítsák részrehajló és elnyomó törvényeket hoznak, igazságtalanul és zsarnoki módon kormányoznak. De ez már messzebbre, ahhoz a filozófiai szempontból a megválaszolandó kérdéshez vezet, hogy a tulajdonhoz kapcsolhatók-e az emberi szenvedélyek, avagy az emberi szenvedélyek megelőzik a tulajdont?

⁵⁴ Si les propriétés foncières et l'inégalité des conditions sont dans l'ordre de la Nature, ou lui sont contraires. Mably: Doutes proposés aux philosophes économistes sur L'ordre naturel et essentiel des sociétés (Megfontolásra ajánlott kételyek a gazdaság filozófusoknak A társadalmak természeti és lényegi rendjéről) Internet p. 1.

A társadalmi rend nem egyszerűen a természeti rend egyik ága, vagy elágazása, véli Mably. Miként az embert sem pusztán az élvezet kielégítése és a fájdalomtól menekülése mozgatja, miként Le Mercier gondolja. A gazdálkodás eredményessége, a virágzó mezőgazdaság csupán a jólét alapja lehet, írja, de nem hoz létre jó kormányzatot. A kormányzás helyes vagy helytelen volta a polgárok morális beállítottságán alapul. A politika célja e társadalmi erények kialakítása, amelyeket a gazdasági "erényekkel" egyenértékűnek tekint. A politika feladata szélesebb annál, a jövedelmek növelése, az adó beszedése, az újratermeléshez szükséges tőke védelme

Mably a javakból való egyenlő részesedés elvével együtt a vagyon, így a földbirtok nagyságának korlátozását, az örökösödési jog eltörlését, progresszív adózás bevezetését tartotta volna, elméletileg, méltányosnak és igazságosnak. Le Mercier közgazdasági, közöttük az adóhoz kapcsolható fejtegetéseivel Mably nem vitatkozott, azokkal egyetértett, Le Mercier könyvének egyharmad részéhez nincs hozzáfűzni valóm, írta.

Voltaire ellenben az egyetlen földadó tervére egy rövid satírikus hangú írással reagált *L'Homme aux quarante écus* (*A negyventalléros ember*) címmel.⁵⁵ Voltaire ekkor már csaknem tíz éve Ferney-ban élt, abban a kis faluban a francia-svájci határ mellett, amelynek ő volt a földesura és amelynek gazdasági életében aktív szerepet játszott. Iparosokat telepített le és ipart teremtett, ő teremtette meg a francia óraipart.

Voltaire példameséje laza történetekből állt, középpontjában egy francia polgár sorsa, aki az elbeszélések vége felé Andrásként nevesült. Beszélgetőtársa egy matematikus, a Geométer, aki valójában statisztikus. Ő végzi a számításokat, hogy mekkora az ország területe, jövedelme, lélekszáma és mekkora a várható élettartam. Hogy meghosszabbodjon arra van szükség, hogy "Párizsban tisztább legyen a levegő, hogy az emberek kevesebbet egyenek, hogy többet mozogjanak, hogy az anyák szoptassák gyermekeiket,.." tanácsolja. András földjének nettó jövedelme évi 120 livre, azaz 40 écu, ami egy ember évi átlagos jövedelmének fele meg. E 40 écuból élő ember börtönbe kerül, mert a földjövödelmére kivetett ötven százalékos új adót nem képes megfizetni. Csont és bőr amikor a börtönből szabadul. Ekkor találkozik egy kereskedővel, aki elmeséli neki, hogy igen gazdag és egy fillér adót sem fizet, mivel örökölt és kereskedő. Lám, milyen értelmetlen dolog az egyetlen adó, írja Voltaire. A szegényektől vesz el és nem terheli a gazdagokat továbbá, mivel lineáris éppen olyan mértékben terheli a kis jövedelmeket, mint a nagyokat.

Voltaire egyszerre támadja a fiziokrata és merkantilista elgondolásokat. A fiziokraták bírálatában nem pontos, hiszen ők a földtulajdonosnak fizetendő járadékot adóztatták volna meg. A munka és tőkeráfordítás nélkül keletkező

⁵⁵ Voltaire: *L'homme aux quarante écus* Internet: Voltaire. quarante.

"többletet", amelyről kimondták ugyan, hogy a földtulajdonos valamikori tőkeráfordításának "hozadéka", de jogosnak gondolták az osztozkodást rajta.

Figyelemre méltó ellenben Voltaire gondolat kísérletének technikája. Mindenki rendelkezik 40 écuval, ebből fedezi vásárlásait és kiadásait. Mindenki elkölti évi jövedelmét és csak annyit. A rendszer szintjén, "az év végén", miként Voltaire írja, nincs sem túlköltekezés, sem megtakarítás. Az állam adót vet ki, mindenkire 20 écut. Mintha egy elszámoló központban mindenkinek lenne egy "folyószámlája", amelyen jóváírják és levonják a vásárlások és szolgáltatások ellenértékét. És a Kincstár is rendelkezik egy folyószámlával, amelyre az adóbevétel az egyéni számlákról levonással kerül. Mint amikor egy adás-vételi ügyletnél az eladó számláján az eladott termék értékét jóváírják, a vevő számlájának összegéből pedig levonják. Az államnál pénz halmozódik fel, anélkül, hogy mögötte gazdasági teljesítmény, árumozgás állt volna. Ebben az egyszerű rendszerben a működőképesség akkor marad fenn, ha az állam teljes jövedelmét elkölti, azaz ha nincs megtakarítása. Mennyi pénz halmozódik fel az országban az év végén? - kérdezi a negyven tallérral bíró ember. "Semmi, ismétlem; ahogy ez minden hatalom esetében történik, nem halmoz fel semmit; fenntartja magát, öltözködik, lakik, berendezkedik; és mindenki ezt csinálja helyzete szerint; ha ugyanis felhalmozna, akkor annyi pénzt vonna ki a forgalomból, amennyit felhalmozott; a baj annyszor nagyobb lenne, ahányszor negyven tallért tesz a bőröndjébe."⁵⁶

Hogyan tehet szert valaki nagyobb jövedelemre? Voltaire-nek erre két válasza van: egyéni szinten ha megházasodik, a nemzet szintjén ha kereskedelmi mérlegében többletet ér el, s ez szétszétásra kerül, tehát ha nő a munka teljesítőképessége, a föld termelékenysége.

A gazdagság valódi forrását nem az arany és ezüst pénzben látta, hanem a javak bőségében, az ipari tevékenységben és a munkában, de legelsősorban a munkát irányító emberi szellem a technikai találmányokban való megtestesülésében.

Voltaire többször, többhelyen, más munkáiban is foglalkozott az adózás problémájával. Véleménye szerint nem az adó gyengíti el a nemzetet, hanem beszédének rossz módja és helytelen felhasználása. A közös költségekhez az embereknek jövedelmük nagysága, s nem társadalmi helyzetük szerint kell hozzájárulnia.

⁵⁶ "Rien, encore une fois; c'est ce qui arrive à toute puissance elle ne thésaurisepas; elle a été nourrie, vêtue, logée, meublée; tout le monde l'a été aussi, chacun suivant son état; et, si elle thésaurise, elle a arraché à la circulation autant d'argent qu'elle en a entassé; elle a fait autant de malheureux qu'elle amis de fois quarante écus dans ses coffres." Voltaire: L'Homme aux...i.m. 3. o. Internet, [www. Gros Mots.com](http://www.Gros Mots.com)

A franciákhoz számos szállal kötődő itáliai Galiani abbé 1770-ben megjelent *Dialogues*⁵⁷ című kitűnő munkája is voltaképpen válaszként született Le Mercier könyvére. Keretül a Márki és az európai körútjáról Párizsba érkezett olasz olasz Lovag beszélgetései szolgáltak, amelyeket az étkezéseik alkalmából, vagy egyes étkezések között egymással folytattak. Később, a Márki erősítésére bekapcsolódott az Elnök is. A Lovag felvilágosult típus volt, a Márki "nemzeti". Rómában éppen akkor járt, amikor az emberek tömegesen éhen haltak, és hasonló híreket kapott Toszkanából és Nápolyból. A Márki azt kérdezte tőle, vajon mit gondol mi okozta e szörnyű helyzetet? Az emberiség történetén végighúzódozó "emberi butaság" hangzott a válasz, az elődök és a mások „majmolása”.⁵⁸ Rómában nem változtattak azon az évszázados hagyományon, hogy az állam hatalmas gabonarakárokat tartson fenn és olcsó kenyérrel lássa el az embereket. Ennek azonban az lett az „ára”, hogy felélte erőforrásait, birodalmi rangját elvesztette, gazdálkodói tönkrementek. Az olcsó kenyérrel táplált olcsó munkaerővel támogatott ipar tétele már azért sem tartható, válaszolta a Lovag a Márki ellenvetésére, mivel Rómában nem folytatnak jelentős ipari tevékenységet.

Franciaországban ennek éppen az ellenkezője történt, büszkélkedett volna a Márki, de a lovag leintette. Éppen az a baj, mondta, hogy a franciák az angolokat akarják másolni, de gazdaságuk fejlettsége még nem jutott el az ő szintjükre. E kilenc tartalmas és logikus beszélgetésben figyelemreméltó, hogy Galiani nem általában a fiziokrata elvek ellen volt, nem a gabonapiac liberalizálása ellen, hanem amellett érvelt, hogy minden országnak saját feltételeihez igazodó gazdaságpolitikai modellt kell kialakítania. „Egy csatorna, amelyet megástak, egy kikötő, amelyet megépítettek, egy megszerzett provincia, egy elvesztett terület, egy manufaktúra létesítése, már elegendő ok arra, hogy egy nagy birodalomban megváltoztassák a gabonakereskedelem egész rendszerét. De nem akarok ilyen messzire elmenni. Annyit mondom, hogy két olyan királyságban, amely termelékenységére, népességére és minden egyéb dologra nézve megegyezik, már az is elegendő ok arra, hogy a kormányzatok ellentétes rendszert kövessenek, ha a gabonában termékeny provinciák

⁵⁷ Ferdinando Galiani (1728, Nápoly - 1787, Nápoly). Olasz közgazdász, 1759-től hazája nagyköveteaként a párizsi szalonok ismert figurája volt. Mme Epinay-hoz és Didrot-hoz baráti szálak fűzték. Korai a huszonkét évesen írt *Trattato della moneta* című munkája tette nevét ismertté hazájában. 1770-ben Diderot és Grimm segítségével publikálta franciául *Dialogues sur le commerce des bleds (Párbeszéd a gabona kereskedelemről)* című írását. Óriási vitát váltott ki, Morellet abbé egy paphletben vágott vissza, amelyre Galiani egy rövid paródiával válaszolt, *La bagarre* azonban csak a huszadik században került elő. Tanulmánya az Interneten olvasható.

⁵⁸ Az utalás nyilvánvaló az 1764-ben hozott francia királyi rendeletre, amely a gabona belkereskedelmét liberalizálta. Felszabadította az árakat, a gabona kötelező eladását, a kötelezően előírt kínálatot.

másképpen helyezkednek el.”⁵⁹ – mondja a Lovag. Ha a gabonatermő területek az ország belsejében helyezkednek el, mondjuk, akkor a gabona kereskedelem liberalizálható, szemben azzal a helyzettel, ha az ország szélein találhatók. Szélesebb aspektusból minden állam kormányzatának olyan gazdaságpolitikát kell folytatnia, amely figyelembe veszi, hogy az adott ország a kicsik, a közepesek vagy a nagyok közé tartozik.

A POLITIKAI TÁRSADALMAK GAZDASÁGI ÉS LÉNYEGI RENDJÉRŐL

A természetjogi gondolkodás és a természetjogi iskola kezdetei visszanyúlnak egészen az ókorba és végigkísérik a filozófiai gondolkodást szinte napjainkig. Mercier negyven-négy fejezetből álló könyve filozófiai fejtegetéseit tekintve eklektikus munka, a 18. század hatvanas éveiben ismert természetjogi felfogások különböző elemeiből illesztette össze világát. Az ember természetéből és az embert körülvevő külső dolgok természetéből vezette le a Rend tételeit. A rend fogalma összekapcsolódott a törvény és a szabály fogalmával. A dolgoknak van természetük és a dolgok természete megismerhető. A természeti törvény az igazság objektív mércéje, amely megszabja az uralkodó kötelességeit, és az államot létrehozó ember alapvető jogait jelentette, amely idővel az emberi jogokban, valamint az alkotmányos alapjogokban öltött testet.

Politikai filozófiájának alappillére az evidencia és a szükségszerűség. **Létezni** valamennyi ember természetes joga, ebből ered, hogy vannak szükségletei és joga van ezeket kielégíteni. Mindenegybes embernek joga van arra, hogy megszerezze magának azokat a megélhetéséhez és élvezetéhez szükséges dolgokat, amelyeket képességei révén meg tud szerezni, anélkül, hogy mások jogai sérülnének. Ez magába foglalta annak elfogadását is, hogy bár az ember létfenntartási jogának gyakorlásában szabad, de az anyagi javakból képességeivel arányosan részesedik.

Az ember ebbeli joga egyben kötelessége is, s ebből következően joga van azokra eszközökre is, amelyek révén kötelességét teljesítheti. Joga van tehát arra, hogy szabadon és biztonságban rendelkezze saját személyével, tulajdonával és megszerzett javaival. Tulajdon, Biztonság, Szabadság e Rend megszeghetetlen alapelvei.

Mercier könyvében külön fejezetet szentelt az adózás kérdéseinek. Szakmailag az adók és az adók gazdasági hatásának elemzése a fiziokrata felfogás egyik legteljesebb, átfogó kifejtésének tekinthető.

⁵⁹ Galiani: Dialogues sur le commerce des bleds...I. m. p. 6.

A tanulmányhoz fűzött Mellékletben művéből két részt, a VII. és VIII. fejezetet magyarul olvasható.

IRODALOMJEGYZÉK

Blumm, Carol: Les frères Turgot et l'affaire de Guyane. (A Turgot testvérek és a Guyane ügy.) Turgot (1727-1781), Notre contemporaine? Économie, administration et gouvernement au Siecle des Lumieres. 2003. Caen Konferencia előadás

Braudel, Fernand: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV-XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái. 1985. Budapest, Gondolat.

Csató Katalin: A fogyasztáskorlátos gazdaság egyik korai elemzője: Pierre Le Pesant de Boisguilbert. Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, 2000. Műhelytanulmányok-Discussion Papers, Új sorozat, MT-DP. 2000/4.

Daire, Eugène: Physiocrates, 1846, Paris, Librairie de Guillaumin.

Galiani, Ferdinando: Dialogues sur le commerce des bleds. Internet.

Groenewegen, P. D.: The Economincs of A.R.J.Turgot. 1977. Hága, Martinus Nijhoff.Kautz Gyula: A Nemzetgazdaságtan és irodalmának történeti fejlődése. Az 1860-ban megjelent német kiadás magyar nyelvű fordítása. Sorozat szerk. Bekker Zsuzsa. 2004. Budapest. Aula.

Le Mercier de La Riviere: L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques, 1767, Londres et Paris, két kötetben. Szerk. Dupont de Nemours

Le Mercier de La Riviere: "De l'instruction publique; ou considerations morales et politiques sur la nécessité,la nature et la source de cette instruction" Ouvrage demandé pour le Roi de Suede, 1775. Stockholm, Paris. Gallica, Internet.

Le Mercier de La Riviere: L'Heureuse Nation ou Gouvernement des Féliciens, peuple souverainement libre et heureux sous l'empire absolu des Lois, 1792

Le Mercier de la Riviere: L'ordre naturel et essentiel des societés politiques 1767. Publié avec la notice par. Edgard Depitre professeur agrégé á la faculté de droit de l'université de Lille. 1910. Collection des économistes et des réformateurs sociaux de la France. Librairie, Paul Geuthner

Mably, Gabriel Bonott: Doutes proposés aux philosophes économistes sur L'ordre naturel et essentiel des sociétés, Internet.

Madarász Aladár: Közgazdaságtani eszmetörténet. 2000. Budapest, Osiris

May, Louis Philippe: Le mercier de la riviere (1719-1801) aux origines de la science économique, 1975, CNRS, Paris.

May, Louis Philippe: Le Mercier de la Riviere (1719-1801) Mémoires et textes inédits sur le gouvernement économique des Antilles Avec un commentaire et des notes de L. Ph. May 1978, CNRS, Marseille.

Perry, Anderson: Az abszolutista állam. 1989. Budapest. Gondolat.

Quesnay, François: Maximes générales du gouvernement économique d'un royaume agricole.

Tóth Ferenc: Beszélgetés a 18. századról Jean Béranger professzorral. Aetas, 1994. 4. sz.

Voltaire: L'homme aux quarante écus. Internet.

MELLÉKLET

1. RÉSZLET: VII. FEJEZET⁶⁰(L'ORDRE NATUREL..)

Az összes adót⁶¹ a föld hozamából fizetik, minden további adó, amellyel elvonnak belőle, azt követően, hogy az uralkodó részesült belőle, kétszeres elvonást jelent; e kétszeres elvonás teljes mértékben a földtulajdonosokat sújtja, eltékozolja a nemzeti vagyont és minden mást, amely az Állam politikai hatalmát adja: íme, ez az a gondolati rendszer, amelyet be akartam mutatni. Az első két tétel már bizonyítást nyert és az is nyilvánvalóvá vált, hogy az adózás ebben a formájában kétszeres elvonás. Láttuk azt is, amennyiben nem a szabadon felhasználható gazdagságra terhelik, akkor az uralkodónak földtulajdonosokkal közös jövedelme folyamatosan szűkül, s hasonlóképpen a népesség is: hátra maradt még annak bizonyítása, hogy a kétszeres adóztatás bármilyen formát is öltön, a földtulajdon tehertétele; és e terhek között egyetlen egy sem nem akad, amelyik ne lenne előnytelen az uralkodó érdekét nézve, tekintet nélkül arra, hogy mértéke mekkora.

Valamely jövedelem két módon csökkenthető: elvehetünk belőle valamennyit; de megtehetjük, hogy megnöveljük az adott jövedelemből megszerezhető élvezetek költségét. Óvatosan kell eljárunk, hogy ne keverjünk össze egy élvezet azzal a költséggel, amelyért megszerezhető. Minél kisebbek ezek a költségek, annál gazdagabbak vagyunk; minthogy a *gazdagság és az élvezet megszerzésének eszköze egy és ugyanaz a dolog*: tehát, az élvezetek megszerzésére fordított költségek növekedésével nyilvánvalóan egyre kevesebb eszköz marad az élvezetek megszerzésére: így megtörténhet, hogy, aki gazdag a

⁶⁰ A fordítás E. Daire: Physiocrates című kötetében közölt Mercier de la Riviere: L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques című műve alapján készült. Daire azonban az igen terjedelmes munkából csak részleteket közölt, ezért a fejezetek számozása eltér az eredeti műétől. Le Mercier művének 1910-es hasonmás kiadásában a vonatkozó fejezetek számozása XXXII. és XXXIII.

⁶¹ L'impôt, a nemzet jövedelemből az Uralkodót illető hányad az uralkodással kapcsolatos kiadásokra. Alapja az évi nettó termék. Ebből az is következik, hogy csak azok fizethetik, akik a nettó termékkel rendelkeznek.

föld egyik pontján, kevésbé jómódú a másikon, ott, ahol sokkal többet kényszerül kiadni a fogyasztására szánt dolgokra.

Az adók között, még a földtulajdonosoktól látszólag távol esőket is ideértve, egyetlen olyan adónemet sem találunk, amelyik e kétféle káros következmény közül az egyiket, vagy egyszerre mindkettőt ne vonná maga után; nincs egyetlen egy sem, amelyik a földtulajdonosok jövedelméből ne vonna el vagy ne emelné meg az élvezetekre való átváltás költségeit, vagy ne okozná egyszerre mindkét veszteséget: elegendő két példa, amelyekből nagyobb világosság derülhet ezekre az igazságokra.

Két törvényből indulok ki: az egyikben 5%-ban rögzítik a kamatlábat, a másikban a járadékokra értékük egyötödét kitevő adó-kötelezettséget írnak elő: talán helytelen ekkor azt állítani, hogy e két törvény együttes hatásaként a kölcsönt nyújtó számára a kamat 4%-ra csökken; és hogy az, aki a kölcsönt nyújtani fogja úgy számol majd, mintha pénzét 4%-os kamattal helyezné csak ki?

Most gondoljon bele, ezek a törvények nem kényszerítenek kölcsön nyújtására; hogy a kölcsönügyletre csak abban az esetben kerül sor, ha a törvényekben rögzített kamat a kölcsönt adónak megfelel; hogy gyakorta megtörténik az is, hogy a törvényi kamatnál alacsonyabb kamattal is kölcsönöznek; hogy legfeljebb azt akadályozhatják meg, hogy *nyíltan* a megengedettnél magasabb kamatra nyújtsanak kölcsönt; de hatalmuk arra már nem terjed ki, hogy kikényszerítsenek egy kölcsönügyletet, ha a pénz elhelyezésének ilyentén módja egy másikinál nem kedvezőbb; mert ezen a ponton a kölcsönt adók akarata dönt.

Bár törvényileg szabályozzák a kamatot, maga a kölcsönadás és kölcsönvétel művelete teljesen szabad cselekedetek: magam sem vennék fel kölcsönt a törvényben előírt kamattal ha károm származna belőle; és ha 5%-os kamat mellett nem akad senki, aki kölcsönt vesz fel, akkor a kölcsönadók rákényszerülnének a pénzkamat csökkentésére. De ha 5%-os kamat alatt senki nem ad kölcsön, akkor a kamatláb ezen a szinten fog megállapodni. A szabadon megköthető ügyletek esetében a kamatot sokkal inkább a kölcsönadók és kölcsönvevők versengése, mint a törvények rögzítik; a kamat természetesen a közöttük folyó versenyben szabályozódik, annak a haszonnak alapján, amelyhez akkor juthatnak, ha pénzüket más módon használják fel: íme, ezzel magyarázható, hogy kölcsönügyletek kötődnek gyakran a törvényes kamat alatt; és ez szolgál magyarázatul arra is, hogy amikor a kölcsönadóknak a kamat nem felel meg, akkor a kölcsönügyletek csak abban az esetben jönnek létre, ha módot találnak arra, hogy kijátsszák a törvényi rendelkezéseket.

Ha valaki szabadon és önként úgy határoz, hogy kihelyezi pénzét 5%-os kamatra, amelyből egy az adóra térül vissza, egyszerűen 4%-ra adna kölcsön, ha az adó tőle semmit sem vinne el; így tehát e járadék egyötödét képező adó nem a járadékost terheli, hanem azt aki e járadékot kölcsönvette; tehát

mindazok, akik kölcsönért folyamodnak egy ötöddel nagyobb kiadásokkal számolhatnak; e kiadási többlet pedig csak újabb tehertétel a földek hozamán, hiszen tudjuk, hogy mindenfajta kiadást e hozamból egyenlítenek ki; e többletteleher tehát a földbirtokosokat sújtja, minthogy megemeli e hozam élvezetre való átváltásának költségeit.

Úgy gondolom nem szorul további bizonyításra ez az utolsó következtetés; ennek érzékelhetőnek, nyilvánvalónak kell lennie mindazok számára, akik tudják, hogy csak a földek hozama biztosítja azt az alapot, amelyből a járadékokat fizetik. Ennek az igazságnak a a birtokában már gyorsan megértjük, hogy a kamatláb adóval megnövelt része a járadékot kölcsönvevőt sújtja: márpedig ez lehet egy földtulajdonos, vagy lehet egy olyan személy, aki a földtulajdonosok osztályának tett szolgálatai fejében részesül a föld hozamából: az első esetben kétség sem fér hozzá, hogy a földtulajdon szenved el a kárt; a második esetben a kölcsön-pénz magas ára a kölcsönhöz folyamodó kiadásait növeli, aki arra kényszerül, hogy kiadásai megemelkedésével arányosan megdrágítsa a tulajdonos osztály számára végzett szolgálatait: így áll elő az a helyzet tehát, hogy a pénz drágasága, közvetlenül vagy közvetve mindig visszahárul erre az osztályra.

A második példa, amelyet be kívánok mutatni egy házbéradóról szól. Ha valaki valamilyen egészen más formában előnyösebb módon tudná pénzét hasznosítani, minthogy házakat épít vagy vásárol, akkor miért építkézne vagy vásárolna lakást, hacsak nem azért, hogy saját maga számára megoldja lakhatásának gondját. A lakóépület vásárlására vagy építésére fordított pénznek tehát feltétlenül a más formában történő hasznosítással arányos kamatot kell hoznia. Ebből az is következik, hogy teljesen biztosra vehetjük, hogy a házbér megdrágul, ha Ön adó alá vonja; következésképpen annak a háznak az élvezete költségesebb lesz, amelyre ez az adó terhelődik. Tetszése szerint költöztessen most be valakit ebbe a házba: ha, egy földtulajdonos, akkor nyilvánvaló, hogy a házbér szükségszerűen megdrágult és ez őt terheli; ha valaki más, bárki legyen is, csak abból tud fizetni, amit közvetlenül vagy közvetve a földtulajdonosoktól kap: tehát, akárhogyan is nézzük, ez az adó számukra kiadásai megemelkedését és következésképpen vagyonuk csökkenését jelenti.

Figyelje meg, hogy amikor arról beszélek, hogy a különböző adóterheket a földtulajdonosok viselik, akkor ezt a megállapítást az uralkodó személyére is ki kell terjeszteni; hiszen lehetetlen, hogy személyes céljaira vagy udvartartására fordított kiadásait ne érintené az adók nyomán kialakult és fenntartott drágaság: ily módon tehát ugyanazon adók mindjárt vissza is veszik kezéből nagyobb részét annak, amit oda tetettek.

Ugyanakkor előfordulhat, hogy egy, a járadékokra és a házbérekre kivetett adó nem sújtja a földtulajdonosokat, ilyen lehet a váratlan és előre nem látott adók esete. De ha az ilyen események túl gyakorikká válnak akkor a járadék- és háztulajdonosok úgynevezett *kockázatként* számolni fognak vele, de miért

vállalnák ingyen? Az ember csak akkor vállal kockázatot, ha megfizetik: ellensúlya a nagy nyereség, amelyhez hozzájutni csak a földtulajdonosokat és az uralkodót megkárosítva lehet.

Ön bizonyára megjegyzi most, hogy *nagyon is reális* a járadékosok és a háztulajdonosok kockázatáról beszélni, ha személyi adójukat *önkéntesen* állapítják meg: az ilyen *önkéntes* adók odavezetnek, hogy egyszer csak azt veszik észre, hogy már nem is tulajdonosai tőkéjüknek, amelyet új tőkeszerzésre kellett volna költeniük; *mivel nem tulajdonolhatunk egy vagyont anélkül, hogy egyben annak eredményét is ne tulajdonolnánk*. Egy ilyen jellegű zavar arra vezetne, hogy a pénzvagyionok hasznosításának más formáit keressék, akár külföldön is, feltéve, miként már említettem, ha az országon belüli pénzbefektetés *kockázatos volta* nem találna ellensúlyra, amely viszont egy másfajta zavart keltene az uralkodó és a földtulajdonosok körében.

Szinte hallom, sokan most felzúgnak; azt kiáltják, micsoda különös dolog azt követelni, hogy a járadékosok és a háztulajdonosok ne vegyék ki részüket az Állam terheiből, hogy ne fizessenek semmilyen adót. Engedjék meg, hogy megkérdezzem, milyen terhekről és milyen adókról beszélnek: ha terhen az évi és rendszeres terheket értik, azt válaszolnám, a renden alapuló társadalomban senki sem fizeti; e terheket az éves köz jövedelemből fedezik, amely a gazdaságok nettó termékéből csak egy meghatározott részre terjed ki, s amely örökösen megújul abban a mértékben, amilyen mértékben az egyes földtulajdonosok külön vagyona újratermelődik; s ily módon maga *a föld fizeti az adót, mentesítve ezáltal az egész nemzetet*. Nem veszik észre, mondanám nekik, hogy éppen úgy lehet vásárolni egy járadékot, vagy egy házat, mint egy földdarabot? S hogy ebben, s abban az esetben is, az árat az a jövedelem alakítja ki, amelyet tulajdonosának hoz; s megvásárolván ezeket a dolgokat nem fizetünk azért a jövedelem hányadért, amelyet az adó visz el belőle az egyes években; s ha Ön a járadékokat és a házakat egy adóval terhelné meg, akkor vagy egyáltalán nem, vagy jóval olcsóbban fogjuk azokat megvásárolni⁶²; ebből viszont az következik, hogy a vevőktől még oly távoli adó is mindig azokra terhelődik, akik a járadékokat és a házbéreket fizetik; röviden összefoglalva, pusztán abból kiindulva, hogy a járadékosok és a háztulajdonosok nem fizetnek adót, miért lennének kedvezőbb helyzetben, mint a földtulajdonosok?

Más a helyzet a rendkívüli és eseti adók esetében: rendkívüli szükségállapotban különleges segélyekhez kell folyamodni; s kétség sem merülhet fel, hogy ilyen helyzetben e segélyeket a járadékokból, valamint a földtulajdonosok jövedelméből kell biztosítani: indoka igen egyszerű: a járadékok a tiszta terméknek, azaz annak az egyetlen gazdagságnak a részét képezik, amely felett

⁶² Az évente visszatérően megadóztatott földbirtok vagy ház tulajdon vételi árát alacsonyabbra értékeli, mintha adómentes volna. Értékük alapja ugyanis hozadéuk, amit az adóteher tőkésített összeggel csökkent. Ez az ún. adótőkésítés.

a nemzet szabadon rendelkezhet és amelyet az Állam politikai szükségleteire fordíthat: a járadékosokat tehát *szükségszerűen* érint minden olyan esemény, amely e rendelkezésre álló gazdagság tulajdonlásával szorosan összefügg és hasonlóképpen azok az intézkedések, amelyeket szükséges megtenni e tulajdon biztosítása és értéke érdekében.

Ha szükségállapotban nem adóztatnák meg a járadékokat, akkor az uralkodó nemzettel közös érdeke is sérülne; és visszahatásaként a járadékosok külön érdeke is veszélybe kerülne: a kisebb járadékokból az Állam kevesebb jövedelemhez jutna; a kisebb jövedelem gyengíti az Állam erejét és létalapját; a csökkenés kétségkívül előnytelen a földtulajdon szempontjából, következésképpen e tulajdon tiszta termékén alapuló járadékok biztonságára nézve is.

Amit itt a járadékosokra vonatkoztatva mondok nem alkalmazható a háztulajdonosokra: a számukra fizetett házbérek abban különböznek a járadékoktól, hogy a házbért emelni lehet, míg egy járadékot a járadékos nem emelheti kénye-kedvére: ezen tulajdonosok számára az áremelés mindig *járható* útként kínálkozik, hogy visszaszerezzék, a gazdaság hozamából, az adóként kifizetni kényszerült teljes összeget; őket személy szerint tehát csak a bérleti idő megújításának pillanatáig érinti; az adót azok viselik, akik a megemelkedett házbért fizetik és visszahatásaként a földtulajdon termelvényei, miközben szándékunk szerint éppen ezeken a terheken kívántunk könnyíteni.

Ezért aztán, a járadékokra és házbérekre kivetett *szokásos* és lineáris adókat közvetve részben a földtulajdonosok és részben az uralkodó viselik: a földtulajdonosok vagyon veszteséget szenvednek el, mivel élvezeteik megszerzésének költsége megemelkedik. Az ilyen típusú adó túl azon, hogy kétszeres elvonás, olyan kétszeres elvonás, amelyet amikor önkényesen kivetettek a járadék élvezőjére, vagy a háztulajdonosokra önkényesen a földtulajdont terheli, azt, úgy szólván, üres címmé fokozza le és lényegénél fogva támadja meg a társadalmakat alkotó rendet. Az ilyen típusú adók jó például szolgálnak arra, hogy a hasonló adók milyen következménnyel járhatnak; az összes olyan adónemnek, amelyet nem közvetlenül és azonnal a föld hozamára vetnek ki, milyenek a következményei: nyilvánvaló, hogy egyetlen egy sem akad, amely ne válna közvetve a földtulajdonosok jövedelmére nézve tehertétellé, amely terhen csak az uralkodó által személyesen átvállalt rész könnyíthet, ennek megállapítása során viszont mindig hiba csúszik azokban a számításokban, amelyekkel az ilyen jellegű adók eredményét számba veszik.

Említettem már, hogy a közvetett adók⁶³ következményei még sokkal bonyolultabbak; nem pusztán az a kétszeres elvonásból keletkezik az a nagy zűrzavar, amelyről eddig beszéltem: különösképpen óriásivá nő a baj, amikor az ilyen típusú adókat közvetlenül az iparban tevékenykedők személyére vagy bérére vetik ki, és ez a baj, mindaddig folyamatosan erősödik, ameddig kiváltó oka fennmarad. Ezen utolsó igazság bemutatásával eljutottunk annak megértéséhez, hogy az uralkodó személyesen és az alattvalók is nagyon is érdekeltek abban, hogy az adózás lényegi formája ne változzék, következésképpen ez biztosíték arra nézve is, hogy egy egyszemélyi kormányzat esetén, feltételezve, hogy e közösen megállapított érdek evidens, sem kell tartanunk attól, hogy egy ilyen változtatás visszaéléssel járhat együtt.

2. RÉSZLET: VIII. FEJEZET (L'ORDRE NATUREL..)

Emlékezzék, már korábban felhívtam a figyelmet arra, hogy a termelvények elosztása és fogyasztása szükségszerűen olyan arányban történik, amely előnyös lehet azok számára is, akik megtermelték és az iparos osztály számára is; emlékezzon, hogy az összes termelvény, amelyet eredeti tulajdonosaik természetes formájukban nem képesek elfogyasztani, számukra csak az ipari munkák közbeiktatása révén válik hasznossá; emlékezzon arra, hogy a bérek vagy ezekért a munkákért fizetett ár a természetes formájukban létező termelvényekből vagy, ami ezzel azonos, pénzben kifejezett értékükből egy rész; emlékezzon, hogy ezek az egyes részarányok egyáltalán nem önkényesek; ellenkezőleg, a verseny zsarnoki hatalma határozza meg, amely verseny uralja a termelvények elosztásának és fogyasztásának legelőnyösebb rendjét az egész társadalom közös érdekében; azt a rendet, amely abban a pillanatban felbomlik, mihelyst egy adó eltéríti az arányokat azoktól az arányoktól, amelyeket a verseny az elosztás folyamán kialakított.

Minden ember, aki munkájából és kiadásai révén több termékhez jut mint amennyi elfogyasztására természetben képes, *szükségszerűen* arra törekszik, hogy e többlet formáján változtasson, arra törekszik, hogy iparcikké alakítsa; másrésről, azok az emberek, akik foglalkozásuknál fogva állítanak elő iparcikkeket, biztosak abban, hogy munkaerejükért termelvényeket kapnak cserébe. A termelvények piaci értéke és az iparcikkek piaci értéke között tehát *szükségszerűen* lennie kell egy meghatározott aránynak: csak ennek az aránynak ismeretében dönthet valaki arról, hogyan hasznosítsa saját személyét, ingó vagyonát és tehetségét.

⁶³ L'impôt indirecte, közvetett adó a személyekre és a kereskedelmi forgalomba kerülő árukra különböző néven kivetett sokféle adó. A közvetett adónem bármely formájában önkényes ebben a rendszerben.

Jegyezze meg jól, hogy a termelvények ára és a munkaerő ára között szükségszerűen egyensúlynak kell uralkodnia. Érdektelen azt vizsgálnunk, hogy kettőjük közül melyikük a meghatározó: azt kell megértenünk jól, hogy kölcsönösen függenek egymástól; hogy kölcsönösen egymás mértékei; s ha kapcsolatuk rendjén változtatnak, csak az oly nagyon óvott közös érdekek sérelmére tehetik.

Ez az egyensúly, amelyről Önt feltétlenül meg akarom győzni, nem valami misztikus dolog: mert miért is fizet ez az iparos a gabonám mércéjéért 30 sous-t? mert béréből telik: és ki fizeti a bérét? A termelvények értékének eredeti tulajdonosai, vagy olyan emberek, akiknek már továbbadták ennek az értéknek egy részét. Vegyük el a felét ezeknek a béreknek: az előbbi iparos a korábbi árat nem képes többé megadni gabonámért, hacsak összességében nem vásárol kevesebbet a többi eladótól; ha így tesz, akkor ezeknél az eladóknál nem lesz annyi eszköz, hogy megvásárolhassák gabonámat: és ez így ismétlődik tovább. A pénz csupán egy körforgást tesz, amelynek keretében mindenkinek annyit kell kapnia, amennyit kiad és annyit kell kiadnia, mint amennyit kap. Kövessék ezt a körforgást valamennyi ágazatban; könnyen beláthatják, hogy az iparosok osztálya a termelvényekért csak olyan árat fizethet, amely összefüggésben van azzal az árral, amelyet eredeti tulajdonosaik fizetnek munkaerejükért; s hogy munkaerejük ára függ attól az ártól, amennyiért a termelvényeket eladják; és így voltaképpen az eredeti tulajdonosok látják el ezt az osztályt azzal a pénzbeli értékkel, amellyel a termelvényekért fizet; s minthogy minden bért a termelvények értékéből fizetnek, ezért neveztünk kétszeres elvonásnak mindenfajta, bérekre kivetett adót.

E megfigyelésekből adódik az a következtetés is, hogy egy olyan nemzet esetében, amely nem folytat külkereskedelmet; és kiadásai révén sem kapcsolódik külföldiekhez, teljesen indifferens, hogy a termelvények pénzben kifejezett értéke magas vagy közepes; sőt ez utóbbi még kedvezőbb is lehet, ha azt vesszük, hogy a fizetések teljesítését lebonyolító szállítások során kevesebb nehézséggel kell számolnunk; bármekkora legyen is ez a pénzbeli érték, a munka-termékek értéke is ezen a szinten fog elhelyezkedni és ezáltal fennmarad a szükséges egyensúly is.

De ha egy nemzet, bármilyen csekély terjedelemben is, folytat külkereskedelmet, akkor számára nagyon is fontos a termelvények piaci értéke; miután ennek az értéknek alapján határozódik meg, hogy több vagy kevesebb hazai termelvényt kell-e adnia a külföldi árúért cserébe. Így tehát, a visszahatást is figyelembe véve, a nemzet számára ugyan olyan fontos, hogy az iparban kialakult arányos béreken egy nagyobb erő ne változtasson; hiszen éppen ezek, az ipar kezébe helyezett bérek tartják szinten a termelvények értékét, azt az értéket, amely máskülönben az uralkodó és a nemzet rendelkezésére álló egyetlen és egyedüli vagyon.

Hogy jobban megvilágítsuk ezeket az igazságokat és leszűrhezzük a következményeket, tekintsük át miféle különböző zűrzavart okoz *szükségszerűen* az iparban tevékenykedőkre kivetett adó formáját öltő kétszeres elvonás. Ezt az adót ezek az emberek csak bérükből tudják megfizetni; ez nyilvánvaló. Tisztáznunk kell mit akarunk, emelkedjenek-e a bérek, vagy ne emelkedjenek. E két feltételezést külön-külön kell vizsgálat alá vonni.

Amikor a bérek megemelkednek, nyilvánvalóan az adó azokra terhelődik, akik a béreket fizetik; és kik ezek? Először is az uralkodó; következésképpen az adóból ráterhelődik annyi, amennyivel személyes céljaira vagy udvartartása számára vásárolt iparcikkek megrágultak; ezután a földtulajdonosok, akiknek jövedelméből az adó valóságosan elvon valamekkora részt, vagy akiknek élvezeteikből vesz el, amely pedig tulajdonjoguknál fogva megilletné őket; végül a gazdálkodók, akik vagy az általuk eltartott személyek olyan helyzetben vannak, hogy mindenfélét vásárolnak az iparos osztálytól.

Az ipari bérekre kivetett és e béreket megemelő adó, tehát egy olyan közvetett adónem, amely az uralkodón és a földtulajdonosokon túl a gazdálkodókat is érinti; és éppen ebben az utóbbi visszahatásában fogható meg azoknak az egyre sűrűsödő bajoknak fő oka, amelyeket ez az adó *szükségszerűen* maga után von. A gazdálkodók kiadásaiban növekedést, a produktív vagyon tömegében tényleges csökkenést okoz; ez az adónem *kétszeresen* is káros az újratermelésre nézve azáltal, hogy közvetve elvon az előlegekből; azt akarom mondani, hogy ha az adó a gazdálkodónak egy millióba kerül, akkor legalább két milliót érő újratermelés emésztődik el.

Itt nem azt ismételtem, hogy a gazdálkodók tönkremennek és a gazdaság a fokozatos hanyatlás útjára kerül, ha nem kapnak kárpótlást azért a veszteségükért, amely az újratermelés tömegében amiatt éri őket, hogy előlegeik egy részét elvonták; éppen ellenkezőleg, azt feltételezem, hogy számoltak az adó visszahatásával és kalkulációjuk eredménye a bérleti díjakban meg is jelenik; ebben az esetben a tiszta termék *szükségszerűen* kétszeresen csökkenni fog annyival, amennyit az adó elvesz közvetve a gazdálkodóktól. S ebben a pillanatban tetten értünk egy zűrzavart, amely nyilvánvalóan mélyül; valamennyi földtulajdonos egyszerre éli át, hogy jövedelmük kevesebb lett, viszont többet fizetnek az általuk fogyasztott dolgok egy részéért; elkerülhetetlen számukra, hogy kétszeresen is ne csökkentsék fogyasztásukat; következésképpen az iparos osztályában tett vásárlásaik nem emelkednek meg abban a mértékben, amellyel ez az osztály kártalaníthatná magát az adóra kifizetett összeg miatt.

Ugyanakkor általánosan elterjedt az a hiedelem, hogy ebben az iparos osztályban tett vásárlások össz tömegükben mindig elég jelentékenyek lesznek ahhoz, hogy képviselői átháríthassák az adót oly módon, hogy árucikkeiket megrágítják. Gyenge lábakon álló érvelésük így hangzik, ha a földtulajdonosok kevesebbet fogyasztanak, az uralkodó, mondják, majd többet fog, akár saját

maga, akar udvartartása révén. Egy nagyon egyszerű számítás igen nyilvánvalóan mutathat rá e tévedésre.

Tekintsük az uralkodó és a földtulajdonosok jövedelmét együttesen egy halmaznak, amelyből megvásárolják az iparos osztály iparcikkeinek kétharmadát; feltételezzük következésképpen, hogy a gazdálkodók hozzájuk véve eltartottjaikat is vásárolják meg ezen iparcikkek harmadik harmadát. Hipotézisünk a következő, legyen összesen 30 az iparban a bérekre kivetett adó, amely következésképpen 30-cal drágítja meg a béreket: talán nem igaz, hogy ez a drágulás a földművesnek 10-be kerül, miután ő vásárolja meg a 30-al megdrágult iparcikkek egyharmadát? Talán nem igaz, hogy ez a 10, amelyet a földművelés előlegéből vesznek el, az újratermelést 20-szal szűkíti? talán nem igaz, feltételezésünk szerint, ebből az uralkodó és a földtulajdonosok együttes jövedelmének 20-szal történő csökkenése következik? Hogyan alakul tehát egyenlegében ez a jövedelem? Egyrészt 30-cal növekszik a bérekre kivetett adó következtében; másrészt 20-szal csökken az újratermelés visszaesése okán; az adó haszna tehát csak 10. Most figyeljük meg, hogy ebből a jövedelemből kell fizetni az iparcikkek kétharmadát, következésképp a bérek megdrágulása ezt a jövedelmet 20-szal terheli; de hogyan növelheti valaki kiadásait 20-szal, miközben bevétele csak 10-el emelkedett? Képtelen tehát teljesíteni a várt kiadásokat, az adóból nyert 30-ból 10 tiszta veszteség az iparosok számára, akik azt megelőlegezték.

Szerte nézve az országban mindenütt csak pusztulást és egyre nagyobb mértékű pusztulást látnak; s ámbár az uralkodó és a földtulajdonosok együttes pénzjövedelme 10-zel emelkedett, mégis korábbi helyzetükhöz képest szegényebbek lettek, mivel a vásárolt dolgoknak az ára összességében számukra 20-szal drágult. Tehát arra kényszerülnek, hogy fogyasztásukat megszorítsák; következésképpen kevesebb embert képesek eltartani, miközben pénzbeli kiadásaik jóval megemelkedtek. Miközben a nép elszegényedik ennek okán, azt tapasztalják, hogy az iparos osztály is elveszíti az általa fizetett adó egyharmadát, az nem tér vissza hozzá, és e veszteséget mindaddig elszenved, ameddig ez az adónem létezni fog: s így bekövetkezik, hogy ennek az osztálynak a gazdagsága, az emberek száma és fogyasztása egyre csak apad egyik évről a másikra; következésképpen a nemzeten belül évről-évre növekszik az a termelvény mennyiség, amelyre fizetőképes fogyasztó nem akad. Az iparos osztály *fokozatos* hanyatlása tükröződni fog tehát az újratermelésben és az újratermelés *fokozatos* hanyatlása tükröződni fog az iparos osztályában: ez a két, nevezzük zűrzavarnak kéz a kézben kölcsönösen gyorsítja *hanyatlásuk* folyamatát.

Meglehet Ön erre azt mondja nekem, hogy az iparos osztály számára adva van az a lehetőség, hogy eladjon külföldön; a külföldiek azonban nem fogják beszámítani az adót, nem fogják elfogadni az iparcikkek adóval növelt magasabb árát; az osztály tehát tartós veszteség elé néz. Egyébként is a

külföldiek nem mindig vásárolnak pénzért; előfordul, hogy fizetség fejében ennek az osztálynak árukat kell fogadnia tőlük; de ha elfogadták, mihez kezdjenek velük? Hipotézisünk szerint a teljes nemzeti jövedelmet már elköltötték; hol találnak tehát az országban olyan fogyasztókat, akiknek eladhatnánk a külföldi árukat, hogy fedezzék pénzben 10 pénz veszteségüket; ezek a termékek éppen úgy eladhatatlanok maradnak, mint azok, amelyeknek ezek helyettesei; és az iparos osztály költségei tehát magasabbak lesznek, mint amennyibe egy ilyen ügylet szükségszerűen kerülne.

Ha megengedhetném magamnak, hogy elmélyedjek a részletekben, bemutathatnám egy számpéldán, hogy a politikai testnek nincs olyan része, amelyre ne hatna hátrányosan az újratermelésben végbemenő csökkenés és hogy nincs olyan egyéni sérelem, amely idővel ne válna közös hátránnyá, ebből pedig az következik, hogy mindenki kölcsönösen azon munkálkodik, hogy előrehaladjon. Anélkül, hogy belemélyednénk ennek bemutatásába, elegendő ha az elvre rámutatunk; ha megértetjük, hogy a pénzbeli értékek körforgását uraló rend megtörik; hogy az adó elvon ezekből az értékekből egy részt mielőtt az újratermelés kiadásaira fordították volna; s ezáltal az újratermelésből többé nem térül vissza évente az adó azokhoz, akik fizetik; hogy a körforgás sérülése számukra minden évben új veszteséggel jár, amelyért nem kártalaníthatják magukat, mivel semmi sem pótolhatja az újratermelést, azt az egyedüli forrást, amelyből a kiadások megújulásuk eszközeit meríthetik.

Most pedig szíveskedjen a nemzeti jövedelmen belül a közjövedelmet elkülöníteni és vizsgáljuk meg tételenként, hogy az uralkodóra nézve melyek egy ilyen adó következményei? Az adózás teljes eredményét három tényező csökkenti. 1. Az adóbehajtás költségei; 2. Az a veszteség, amelyet az uralkodó közvetlen jövedelmében elszenved; 3. Az a veszteség, amely az iparcikkek drágulása folytán éri. Mindezeket mérlegelve, elismerem, hogy az első lépésben az uralkodó jövedelme megnő: de hosszantartó lesz ez a növekedés? Az ipari osztály zsugorodásának arányában vajon nem kellene majd az adóból származó teljes bevételnek is csökkennie, miközben a részletekben bekövetkezett drágaság fennmarad? Nem kellene-e ugyanakkor az uralkodó közvetlen jövedelemének is csökkennie a hazai termelvények iránti elégtelen piac következtében, amelyek piaci értéke adja a nemzeti jövedelmet? Nincs-e hatással az uralkodó kétszeresen is csökkent jövedelmének az iparos osztálynál tett vásárlásaira és ezáltal ott napról-napra nagyobb hiány keletkezik? Arra gondol, ahogy egyre kevesebben fizetnek adót az iparos osztályban, külön kvótákat vessenek ki azokra, akik még teljesítenek? Vizsgálja meg alaposan ezt az állítólagos forrást és visszahatásait; s látni fogja, hogy csak arra jó, hogy siettesse a leépülést; hogy csak ezt a zűrzavart fokozza, miként a test összeomlásának folyamatát meggyorsítja súlya és s az időben hatványozódik.

E tárgyban olyan jó modern művek állnak rendelkezésünkre, hogy úgy gondolom, nem szükséges itt tovább időznöm, ámbár mondanivalóm több is

lehetett volna; de nincs szándékomban egy külön fejezetet szentelni az adónak: igyekszem tehát alternatívánk másik oldalát vizsgálódás alá vonni; megfigyelni, milyen következményekkel jár az ipari bérekre kivetett adó, azt feltételezve, hogy a bérek nem emelkednek.

Az iparos osztályban minden ember csak bérével arányosan fogyaszt: ha e bérekből elvonnak, éppen olyan mintha fogyasztásukból vonnának el. De ha ezek a fogyasztások csökkennek, akkor mi lép majd helyükbe? És az eredeti eladók találnak-e majd jó áron piacot termelvényeik számára? Merő tévedés arra gondolni, hogy ebből a szempontból azoknak a fogyasztása, akik az adóból élnek beléphet azon emberek fogyasztásának helyébe, akik az iparban tevékenykednek: először is az előbbieket fogyasztása nem azonos az utóbbiak fogyasztásával; másodszor pedig fogyasztásuk módjában is teljesen eltérnek.

A bér-adó bevétele felett a fogyasztók egy bizonyos köre rendelkezik, osztozik rajta, és e fogyasztók rendszerint egy azonos helyen, vagy legfeljebb néhány helyen koncentrálódnak; ezáltal a fogyasztás térben eltávolodik az újratermeléstől. Bizonyos, hogy a termelvények piaci ára szükségszerűen megsemmisíti a fogyasztókhoz való eljuttatás költségét. Tegye még hozzá, hogy számos termelvény természetéből adódóan nem alkalmas a szállításra, számos termelvény esetében pedig nagy mennyiségük, súlyuk vagy csekély eredeti értékük nem viseli el a nagy szállítási költségeket, amelyből az is következik, hogy akik mégis ezen a módon próbálkoznak piacot szerezni tiszta veszteségként könyvelhetik el kiadásait.

Abban a pillanatban, amikor észreveszi, hogy számos termelvény nem talál piacra egy nemzetnél, egy olyan leépülési folyamat gyökerére tapint rá, amely *szükségszerűen* progresszív, mivel a piac hiányát feltételezésünk szerint ugyanaz az ok váltja ki, mint amelyik szétrombolta azt az arányt, amely a termelvények piaci ára és a munka-termékek piaci ára felett kell, hogy uralkodjék. Egy ilyen helyzetben, ha e termékek vásárlói továbbra is megadják a korábbi árakat, akkor nem tudják megvásárolni azokat korábbi mennyiségükben, mivel jövedelmük kevesebbedett: minthogy az iparban tevékenykedők kevesebb bért kapnak, miközben nem kell kevesebb adót fizetniük. Tehát abban a feltételezésben, hogy a munkák nem drágulnak, a bérek adóztatása különösen ellentmondásos helyzetet teremt: minél jobban adóztatják, annál jobban csökkentik; vagyis azt állítom, hogy minél több adót fizetnek az iparban tevékenykedők, annál kisebb lesz a bérük, minthogy fogyasztásuk mérséklődése visszafogja azok jövedelmét is, akik bérüket fizetik.

Kétségtelen, hogy az ilyen típusú adóbevétel visszakerül a nemzethez és abból keletkezhetnek fogyasztások. De, hogy rövidre zárjunk minden e tárgyban felhozható hamis érvelést, elegendő, ha arra figyelünk, hogy e visszatérülés csak akkora összeget tehet a fogyasztáshoz, mint amennyit az adó a bérekből elvett: s egyáltalán nem kárpótol azért az érték-vesztésért, amelyről beszéltem, amelyet a termelvények egy köre az eladás során elszenved. Ez az érték-vesztés tiszta

veszteség, amelynek során éppen úgy csökken a fizetésre szolgáló és a más termelvényeknek értéket adó eszköz, mint a munka termékei. Egy adó utáni állapotban tehát a bérek más módon oszlanak meg, mint előtte; s ha így nézzük, akkor mindaddig, amíg ez az adó nem létezik a bajok csak sokasodnak, mivel az iparban tevékenykedők fogyasztása egyre csökken és helyébe semmi sem lép; s ennél fogva egyre szűkül a piac, vagyis a termelvények piaci ára, a jövedelmek és a bérek tömege.

Egy fontos észrevételt kell még tenni arra az összegre vonatkozóan, amely az uralkodótól kerül vissza és a bérekre kivetett adóból származik, ez az észrevétel pedig az, hogy ez a visszajuttatás kissé csalóka: kétségtelen, hogy az összeg egy részéből megvásárolhatók azok a természetbeni formájukban lévő termelvények, amelyeket az iparban tevékenykedők nem tudnak többé elfogyasztani; az összeg másik részét azonban nem lehet hasonló módon otthon gyártott iparcikkek vásárlására költeni. Ahhoz ugyanis hogy azok, akik e cikket eladják visszakapják az adóként befizetett összeget, árukat kellene adniuk e pénzért cserébe; az azonban, hogy értéket cserélhessenek érték ellenében számukra fizikai képtelenség, mivel munkaerejük semmivel sem lett drágább; és ha mégis megtörténhet, akkor *kétszer annyit* kellene adniuk azért amit kapnak és így folytonosan lenne veszteségük.

Érdemes odafigyelni erre az utolsó megfigyelésre; meggyőző és egyszerű: Ön arra kényszerít engem, hogy adjak Önnek 10 frankot és akkor ebből a 10 frankból majd vásárol tőlem valamely árut azonos értékben: de miért ér ez az áru 10 frankot? Mert ez az ár, lévén ennek az árunak szükséges ára⁶⁴ versenyben határozódott meg, igazodik az értékesítésében résztvevők szükséges kiadásaihoz. Kezemből tehát ez az áru 10 frank értéket képvisel; miáltal az a 10 frankos pénz, amelyet Önnek adtam és amelyet Ön visszaadott nekem árum ellenében, nem akadályozza meg, hogy ne érjen veszteség, olyan mintha valaki egyszerűen fizetés nélkül elvette volna az árumat. Az ilyen típusú üzletben tehát fokozatosan tönkre kell mennem.

Tegyük fel, hogy egy nemzetben belül a munkaerő értékét a verseny rögzíti 100-ban: vegyen el belőle 20-at adóra, és a 20-nak egy, valamekkora részéből vásároljon termelvényt, továbbra is igaz marad, hogy a másik része nem foroghat tovább e nemzetben belül, az szükséges, hogy külföldre kerüljön, hogy ott egyéb munka-termékeket vásároljanak érte. A munkások előre dolgoznak majd, fogják erre mondani: e feltételezés komolytalan, hiszen már az adó megjelenése előtt a verseny mindenkit rákényszerített arra, hogy annyit dolgozzon, amennyi módjában áll. Hozzáteve, ha meglehetne tenni, hogy az adó kivetést követően nagyobb anyagmennyiséget dolgoznak fel, mint korábban, ha minden egyes munkás hosszabban dolgozhatna, akkor a bérezett ember lenne

⁶⁴ Egy termék szükséges ára az előállítására fordított összes kiadás összege, amely az eladással visszatérül a termék előállítójának.

kevesebb, következésképpen fogyasztásuk is csökkenne. Ezen a másik úton is ugyan oda, zűrzavarhoz jutunk.

Így hát bármennyire is erőlködünk nem találunk majd olyan megoldásra, amely útját állhatná annak, hogy a bérek csökkenését ne kövesse a jövedelmek csökkenése, s hogy a jövedelmek csökkenése ne okozná újból a bérek csökkenését. Világosan felmérhető, hogy e láncolat végén hamarosan egy progresszívan megfogyatkozó népesség áll, és egy másik, új elv, progresszív csökkenés a hazai termelvények piacán, a nemzet és az uralkodó jövedelmében. Ez a visszaesés annál gyorsabban megy végbe majd, minél kozmopolitább jellegű az ipar; amely nem ismer hazát, csak az egyéni érdekek által kijelölt helyeket; mottója: *ubi bene, ibi patria*. Így parancsolja a természet.

Ezenközben, ha az ipart Ön arra kényszeríti, hogy távolabbra eső helyet keressen, akkor még kevesebb hazai fogyasztó lesz abban a helyzetben, hogy megfizesse termelvényét, és kevesebb eszköz váltható át élvezetre: Ön arra kényszerül, hogy messze, külföldi fogyasztókat keressen, akik megrövidítik majd Önt az exportálás költségeivel; és az ellentételként élvezni kívánt külföldi árukra pedig szintén ráterhelik majd az importálás költségeit. Lehet, hogy abban bízunk majd, hogy a külkereskedelem helyre fogja állítani termelvényeinek piaci értékét; de ez a remény valós csak olyan esetben lehet, ha a termelvényeket külföldre lehet szállítani; és számolni kell az odajuttatás költségeivel is. Egyébként is e termelvények eredeti tulajdonosai és a külföldi fogyasztók között nemde megjelennek a közvetítő ügynökök? az olyan kereskedők, akiknek erős érdekük ahhoz fűződik, hogy termelvényei árát Ön felé alacsonyan tartsák, hogy továbbadva azokat más nemzetek napi árain minél többet nyerjenek?

Látja tehát, hogy leleményessége is Ön ellen fordul, s csak egy újabb ok lenne a progresszív leépülésre; hogy nem nyer semmit, feltételezve, hogy egy bér-adó a béreket nem drágítja meg; hogy ez a második hipotézis csak abban különbözik az elsőtől, hogy a hátrányok más sorrendben követik egymást; és, hogy minden esetben a bérek megadóztatása progresszívan romboló hatású a nemzet gazdagságra és a népességre nézve.

A bérek megadóztatásának különböző módszerei között találjuk a fogyasztási adó néven nevezett adót. Számos emberben illúziót kelt elnevezése és kedvezően vélekednek erről az adónemről: fizetését nem érzik terhesnek, mivel az adózók szabad elhatározásukból és önkéntesen fizetik, legalábbis akkor, ha nem az elsődleges létszükségleti dolgoknak tekintett dolgokra állapítják meg. Tehát rendszerükben ez a fajta adó kivethető boromra, búzámra azonban nem; nem veszik észre, hogy az a bér munkás, aki megveszi a búzát, csak azzal a pénzzel fizethet, amelyet tölem béreként kap és amelynek egy része borom eladásából származik; nem veszik észre, hogy az egyik élelmiszer ára adja a másik élelmiszer értékét és szolgál fizetségként; következésképpen minden, ami arra irányul, hogy csökkentse valamely termelvény piaci értékét és bőségét, valamennyi más termelvény piaci értékét és bőségét is hátrányosan érinti.

A fogyasztás megadóztatása valójában a fogyasztás megszerzésére szolgáló eszközök megadóztatása. Egy ilyen adónemnek tehát az a sajátossága, hogy csökkenti azoknak az áruknak fogyasztását és eladási értékét, amelyekre kivetik. E termelvények eredeti eladója mindkét esetben veszít; de az utóbbi eset természetesen be is következik, mivel az eladási szándék oly erős, hogy bármilyen ár számításba jön; egyébként is valamely áru piacának szűkülése szükségszerűen következik árának csökkenéséből.

A külföldről behozott árukra azonban ez a szabály nem vonatkozik; vagy le kell mondani róluk, vagy meg kell fizetni a más nemzeteknél érvényes napi árat. Ezek az áruk tehát megrágulnak annál a nemzetnél, amelyhez csak vámok megfizetésével léphetnek be. De amennyivel drágábban jutnak ezekhez a külföldi árúkhöz az egyes fogyasztók, annnyival kevesebb kiadás jut a hazai árúk megvásárlására; tehát azokat vagy olcsóbban vagy kisebb mennyiségben kell vásárolni. Az ilyen fajta adónem tehát a hazai termelvények piacát, piaci értékét és bőségét veszélyezteti, következésképp romboló hatású az uralkodó, a nemzet, és a nép jóvedelmére nézve.

Ami a nemzet területéről begyűjtött termelvények értékesítésének adó⁶⁵ alá vonását illeti, ami az eladó és a vevő közötti kereskedelem szabadságát nem érinti, minthogy a termelvények valamennyi fajtája nem adóztatható meg, ez az adó még egy sajátos hátránnyal jár; az adott áru ár-veszteséget szenved el nemcsak azoknak a fogyasztóknak a részéről, akik csak forgalmi adó megfizetésével képesek megszerezni, hanem azok részéről is, akiknek nem kell adót fizetniük, feltételezve legalábbis, hogy e termelvényre szüksége van a fogyasztók elsőként megjelölt osztályának.

A termelvények minden gyűjtőhelye, bizonyos fajta nyilvános piacnak tekinthető, amelyet az eladók versengése alakít ki: ott mindenki azonos áron vásárol, *ceteris paribus*, és a vásárlók versengése alakítja ki a mindenkire érvényes napi árat; a verseny független attól, hogy kell-e forgalmi adót fizetni a vásárlás alkalmából, sem drágábban, sem olcsóbban nem fog vásárolni. Így tehát, a fogyasztók közül azok, akiket adófizetésére köteleztek, márpedig a fogyasztó egy termelvény piacához *szükségszerűen* hozzátartozik, arra kényszerülnek, hogy csökkentsék az eredeti vételi árat és ez által lejjebb nyomják e termelvény napi árát valamennyi fogyasztó számára.⁶⁶

Azt állítom tehát, hogy az adózó fogyasztók arra kényszerülnek, hogy az eredeti vételi árat csökkentsék és ezt könnyű belátni: az adó bevezetésének pillanatában

⁶⁵ *Droits sur la vente*: a földesúr jogai közé tartozott, hogy az év meghatározott számú napjában, harminc vagy negyven napig, eladjon bizonyos termékeket, mint a bor, a só, a hal. Az eladások helyszínei a vásárok és a piacok voltak. Általában négyféle címen kellett adót fizetni: a belépésnél, a kirakodás, a mérőeszközök használatáért és az áruk eladása után.

⁶⁶ E megállapítás nyilvánvalóan az arányoktól függ, attól, hogy a fogyasztók körében az adófizetők aránya mekkora és milyen a kínált és keresett áru egymáshoz való viszonya.

ugyanis ezeknek a fogyasztóknak a rendelkezésre nem áll több elköthető eszköz; tehát vagy olcsóbban kell megvásárolniuk az adott termelvényt, vagy mennyiségét tekintve kevesebbet kell vásárolniuk belőle; de ha kisebb mennyiséget vásárolnak akkor e termelvényből keletkező felesleg fogja értékét *szükségszerűen* csökkenteni.

Az adott termelvény ára tehát feltartóztathatatlanul süllyedni fog és pedig különbség nélkül valamennyi vásárló számára. Ebből a szempontból nézve, hogy milyen aránytalanul viszonyul az uralkodónak ebből az adónemből származó jövedelme ahhoz a veszteséghez, amely az uralkodót és a nemzetet éri: ha azt az esetet vesszük, hogy a termelés kétharmad része adómentes, már nyilvánvaló, hogy az uralkodó az adóból egy fillérhez sem jut, hiszen az adó háromszorosa semmisül meg értékben, amelyből egyharmadot az uralkodó vehetne el.⁶⁷ Tehát ahhoz, hogy az adó 10-et hozzon 30-at semmisít meg és ebből a 30-ból, amely tiszta terméként keletkezne, 10 az uralkodót illetné: ő tehát nyilvánvalóan vesztes már akkor is, ha az adó csak a termelés egy részét érinti és ez a rész nem éri el a termelés egyharmadát.

Ez az első veszteség azonban eltörpül a visszahatásokhoz kapcsolható veszteségekhez képest: abban az esetben, amikor egy hazai termelvény piaci értéke jelentős értékcsökkenést szenved el, akkor e termelvény valamennyi eredeti tulajdonosa azt veszi észre, hogy kevesebb jövedelmet élvez; következésképpen olyan helyzetbe kerülnek, hogy kevesebbet vásárolnak és kevesebb más termelvénynek adnak értéket; így tehát e termelvények is arányosan veszítenek értékükből; következésképpen, rendkívüli mértékű csökkenés megy végbe a nemzet és az uralkodó jövedelmét adó valamennyi érték tekintetében.

Kövessen most figyelmesen a jövedelmek csökkenése hogyan hat vissza az ipari bérekre és a népességre, amelyre nézve pusztító; a népesség számának apadása mérsékli fogyasztásukat is, és s e kisebb fogyasztás újabb veszteséget generál a maga részéről a termelvények piacán és piaci értékükben: s ekkor rátalál majd arra a láncolatra, amelyben az okok és okozatok folyamatosan váltják egymást és a hanyatlás progresszív, s amely úton végighaladva egyszerűen felfoghatatlan, hogy az emberek miért nem látják meg időtlen idők óta, különösképpen olyan időkben, amikor a gazdaságok napról napra mennek tönkre, mivel a gyenge tiszta termékből a tulajdonosok és a gazdálkodók kezébe nem jut elegendő gazdagság a művelés valamennyi kiadására.

Tehát az ilyen fajta adó természetében rejlik, hogy elszegényíti az uralkodót, ahelyett, hogy gazdagítaná; következésképpen soha nem kerül arra sor, hogy ezt az adónemet a gyakorlatban alkalmazzák, ha mindenki előtt tisztán és

⁶⁷ Az uralkodó része a tiszta termék egy harmada. Tehát az adóból bevett jövedelme harmad része lehet a makroszintű potenciálisan lehetséges jövedelemnek. Egyébként is homályos, hogy mit akar itt mondani Mercier.

nyilvánvalóan állnak *szükségszerű* következményei. Szólni kell még egy különleges hátrányról, amely ennek az adónemnek sajátja és amely már önmagában elég lenne ahhoz, hogy örökre eltöröljék amint meggyőződtek arról, hogy az kétszeres adó, amelyet ez az adó jelent, teljes egészében a föltulajdonosokat sújtja, kivéve az uralkodó által személyesen átvállalt hányadot. Ezt a különleges hátrányt a beszédésével járó tetemes költségek jelentik.

Költségeken nemcsak az adóbeszédéshez szorosan hozzátartozó költségeket értem, hanem a kereskedelemben a formaságokkal elvesztegetett idő árát is; az utánjárásokkal és a raktározásokkal járó károkat és tekintélyes kiadásokat; s az ezekkel járó kellemetlen eljárásokat és zaklatásokat; mindazokat a cselekedeteket, amelyek arra irányulnak, hogy eltérítsék rendeltetésétől az adó bevétel egy részét. A felsorolt tételekből kialakuló összeg legyen bármekkora, azt biztosan mondhatjuk, hogy jelentős tétel lesz; s biztosan mondhatjuk azt is, hogy a szóban forgó adó a költségekkel arányosan megemelkedik, hogy az uralkodó hozzájusson ezen az úton ahhoz a pénzmennyiséghez, amelyre szüksége van; biztosan mondhatjuk, hogy ez az adónem, amelyet a kereskedelmi forgalomba kerülő dolgokra vetnek ki tartalmaz számos jellegzetes komoly hátrányt és azokat a hátrányokat is, amelyek a személyi adózáshoz kapcsolódnak; biztosan mondhatjuk, hogy e sokfajta költség csak a tiszta termékből egyenlíthető ki, és amennyiben az uralkodó része egyharmad belőle, akkor e költségek egy harmada őt terheli; végül pedig biztosan mondhatjuk, hogy e költségek visszahatásaként a tiszta termékben keletkező kár egyharmadát is az uralkodó viseli; az uralkodó tehát erre az adónemre nem számíthat, mivel e forrás hozamát felemésztik azok a veszteségek, amelyek hozzátapadnak és jövedelmében progresszív csökkenést idéznek elő, ahelyett, hogy gyarapítanak.

Ilyesfajta hátrányokkal kell tehát számolnunk, ha változtatni akarunk az adózás egyenes és természetes formáján: úgy hiszem, amit elmondtam nyilvánvaló és ezzel célokat teljesítettem, bemutattam, hogy a forma maga lényegi, egy olyan forma, amelytől az uralkodó és a nemzet közös érdekében soha nem térnek majd el, attól kezdve, hogy tudatosul milyen borzasztó bajokkal járhat. Nem kell tartani biztosan ettől egy monarchikus államban, amelyben eljutottak a rend nyilvánvaló és általános ismeretéig, s amelyben a valamennyi akaratot egyesítő kormányzó hatalmat egyetlen érdek vezeti, a rend követése. Ezért van az is, hogy a monarchikus kormány a legalkalmasabb a rend helyreállítására, amint felismerték, hogy eltértek tőle. Érezhető, hogy egyetlen más kormány sem rendelkezik ezzel az előnnyel, mivel a rendhez való visszatérés útján előbb monarchiává kell válni, mert a rend despotizmusa szilárd csak egy monarchiában lehet, ez a kormányzásnak az egyetlen és egyedüli formája, amelyben az uralkodó személyes érdeke szükségszerűen közös a nemzet egészével, ez a kormányzásnak egyetlen és egyedüli formája, amelyben a

kormányzó államnak soha nem lehet fontosabb érdeke, minthogy jól kormányozzon.

Fájdalommal kell látnunk, hogy az emberek milyen sokáig nem ismerték ezeket az igen egyszerű és a társadalom valamennyi tagja számára oly értékes igazságokat. A baj azonban még súlyosabb, minthogy az előző nemzedékek egyszer régen eltértek e rendtől, s következő nemzedékeknek keményen kell küzdeniük visszaállításáért; a politikai testet gyötrő betegségeket kezelni kell, de gyógyulás gyorsasága attól függ, hogy a társadalom hogyan képes a gyógykezelést elfogadni. Ahhoz, hogy ez a test visszanyerje természetes állapotát az első lépés, hogy a közismertté kell tenni, hogy a baj és az örök rend alapelveinek ismerete evidens és ennek érdekében mindent meg kell tenni; mert evidencia és közismertség hiányában a hatalom letéteményeseinek igyekezete és jó szándéka mindig alul marad a régi, megrögzött, elvakult előítéletekkel szemben, a tudatlan embereknél tapasztalható makacssággal szemben, a pillanatnyi szükségletek parancsoló zsarnoki erejével szemben, az egyéni és zavaros érdekek hitszegő és viharos erejével szemben: íme ezekkel a hatalmas ellenségekkel kell megküzdenünk ezek ellen kell az evidencia nyilvánosságát bevetnünk az uralkodók dicsősége, birodalmuk felvirágoztatása és alattvalóik boldogsága érdekében.

Engedtessek meg nekem, hogy ezt a fejezetet egy észrevétellel zárjam, amely a becsületes és érzékeny lelkeket mélyen elgondolkkoztatja, s ha nem értenek vele egyet, a legkevesebb, hogy azzal kezdik, hogy bevallják, minden emberi érzés kiveszett belőlük. Amidőn egy kormányzat olyan módon szerveződött, hogy a földek művelése folyamatosan a lehető legjobb állapot felé tart, a termelvények egyre nagyobb bősége megelőzi a népesség egyre nagyobb növekedését: akkor minden ember boldogságra születik; és minthogy soha nem tudjuk megválaszolni, hogy a termelvények megsokszorozódásában hol a határ, azt mondhatjuk, hogy egy nemzet a rend által emberileg felfoghatatlan mértékű virágzást érhet el. De egy, a renddel szemben álló kormányzat alatt, egy olyan kormányzat idején, amikor a földművelés állapota folyamatosan hanyatlik, mindig és szükségszerűen több embert kell találunk, mint termelvényt, mivel a termelvények tömegének csökkenése előzi meg és vonja maga után a népesség csökkenését; a földet tehát szerencsétlen és nyomorúságos sorsú emberek tömege borítja el, akik végül nyomorúkba belepusztulnak és akikről eddig nem vették észre, hogy természetes tolakódásuk fő okára a magyarázatot nem egyéni szerencsétlenségükben, hanem az általános elszegényedésben kell keresni.

Ebben az esetben hiába hoznak törvényt a koldulás ellen; nem lehet visszaszorítani egy olyan foglalkozást, amelyet a fizikai szükség folyamatosan fenntart és szüntelenül megújít: a termelvények évi progresszív csökkenése vezet oda, hogy minden évben újból és újból aránytalanság keletkezik az elosztandó bérek összege és azoknak az embereknek a száma között, akiknek

megélhetését biztosítja; a fogyasztásra szánt javak és a teljes fogyasztási szükségletet kielégítő dolgok tömege között. E betegség gyökere a politikai társadalom minden részét átjárja, ezt a gyökeret ki kell tépni, ahhoz, hogy meggyógyuljon; e nélkül a begyógyított sebek mellett újabbak keletkeznek. És akkor még szerencsések is vagyunk, ha a nagy fájdalomtól, amelyet okoznak, a szenvedők nem látják helyzetüket reménytelennek, amikor már semmitől sem félnek, mert nincs veszítenivalójuk csak a rájuk rótt, szerencsétlennek tartott, sorsuk.